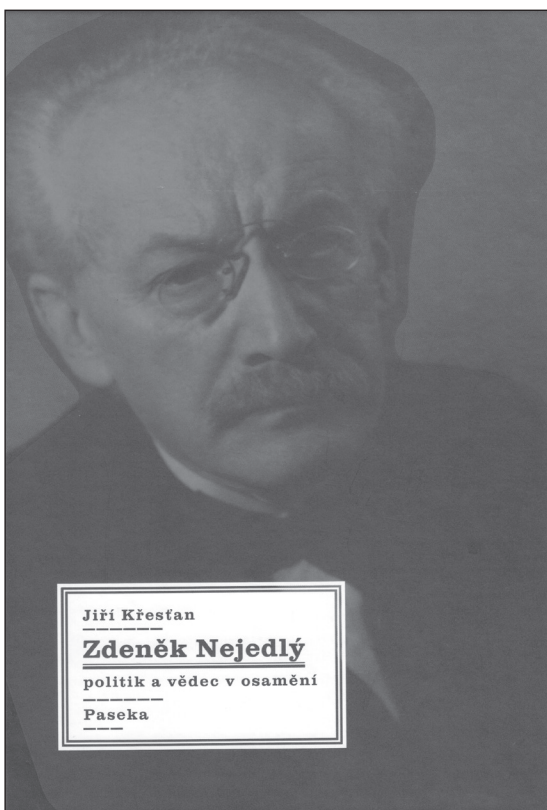

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Křestanův Nejedlý (s malým doplněním)

Petr Čornej

KŘESTAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka – Národní archiv 2012, 569 stran.

Trvalo to dlouho, ale česká veřejnost se na počátku roku 2013 přece jen dočkala rozsáhlé, a navíc bravurně napsané monografie o v mnohém směru kontroverzní, leč nepřehlédnutelné osobnosti českého kulturního, vědeckého a politického života dvacátého století. Troufám si říci, že práce Jiřího Křestana je nejpodrobnější, nejobsáhlejší, faktograficky nejspolehlivější a nepochybně nejlepší biografii Zdeňka Nejedlého. Toto kladné hodnocení není podmíněno pouze kvalitami autora, jenž se již po dvě desetiletí prezentuje jako znamenitý historik a velmi dobrý stylista, nýbrž také objektivními skutečnostmi. Křestan měl k dispozici nejen obrovskou Nejedlého písemnou pozůstalost, kterou v různé míře zužitkovali již předchozí badatelé, ale také archiv Ústředního výboru KSČ i další dříve nepřístupné fondy, navíc navštívil donedávna „uzamčené“ archivy ruské a také jeden archiv německý. Heuristika je tudíž téměř vyčerpávající, takže nové objevy lze snad očekávat jedině ve fondech sovětských bezpečnostních služeb, budou-li ovšem někdy odtajněny. Materiály z více než třiceti archivů (včetně snímků uložených v Národním filmovém archivu), stovky prostudovaných knih i studií, dokonalá znalost dobové publicistiky a příkladné využití dnes tolik rozšířené metody *oral history* jsou vizitkou více než dostatečnou. V tomto směru nemohu mít k práci sebemenší připomínky a nezbyvá

mi než před jejím autorem smeknout a tiše závidět, že jsem podobnou knihu nestvořil sám, i když jsem svého času na tento úkol pomýšlel.

Křesťan svůj text, opatřený impozantním poznámkovým aparátem, který evokuje tklivou vzpomínku na někdejší vědecké zvyklosti, koncipoval v podstatě chronologicky. Tematické členění (zhruba na ose veřejná a politická činnost – věda – privátní záležitosti) pak slouží k rytmitizaci sedmi kapitol, promyšleně periodizujících Nejedlého *curriculum vitae*. Toto rozvržení se pozoruhodně kryje s pohledem svatého Augustina na jednotlivé lidské věky (dětství, chlapectví, jinošství, mládí, zralost, stáří, odcházení), což není překvapivé, neboť biologické zákonitosti jsou prostě dané. Základní osnova slouží Křesťanovi jako skelet, který obaluje vrstvami získaných poznatků natolik podmanivě, že před čtenářem vyvstává Nejedlého osobnost v náležité plastičnosti, zahrnující i její psychický rozměr.

Badatelsky poctivý přístup logicky přinesl své ovoce. Mnohé mýty, jimiž je Zdeněk Nejedlý stále obestřen, se hroubí ve světle pečlivě shromážděných a analyzovaných pramenů. S chutí zde upozorňuji na pět vžitých omylů, které autor vyvrací a jejichž destrukce asi zaskočí méně zasvěceného čtenáře, nikoliv však vědeckou komunitu, která většinu těchto skutečností zná přibližně třicet let. Obšírně citovaný dopis syna Antonína Dvořáka s konečnou platností posílá do říše smyšlenek povídačku, jak Nejedlý hanobil dílo světoznámého skladatele jen proto, že mu odmítl dát za manželku svou dceru Otilku.¹ Snad ještě větší pozornost vyvolá zjištění, že Nejedlý nesouhlasil s neblaze proslulým školským zákonem přijatým roku 1953, odmítl jej podepsat (učinil tak až jeho nástupce v ministerském úřadu Ernest Sýkora) a byl kvůli tomu zbaven postu ministra školství, věd a umění. Otevřeně se vzepřít Gottwaldovi a sovětským činovníkům, kteří nesmyslné zkrácení školní docházky v zájmu posílení výrobních kapacit prosazovali, však nedokázal. Byl disciplinovaný, dokonce natolik, že před chystanou peněžní reformou svou hotovost ponechal v šuplíku, čímž rozčilil členy vlastní rodiny k nepřítelství. Tuto epizodu, kterou znám z podání Nejedlého dcery Zdenky Nedvědové-Nejedlé, Křesťan neuvádí. Ze stejného zdroje vím, že Nejedlý poté, co obdržel od Maxe Švabinského portrét, který jej zachycoval jako starce nad hrobem, nepronesl slova „přece se mi pomstil“, nýbrž obrázku z rukou velkého mistra si velice cenil. Byla to naopak jeho dcera, jíž se portrét nelíbil a jež otce proti slavnému malíři popouzela. Třetí mýtus vytvořil Václav Černý tvrzením, že se Nejedlý přiklonil k radikálně socialistické linii, ponevadž mu Tomáš Garrigue Masaryk nenabídl odpovídající uplatnění ve státní či politické sféře.² Je to teze, kterou v dobré víře několikrát opakoval historik Josef Hanzal a jíž jsem svého času sám podlehl. Podle Křesťana však Nejedlý od prezidenta určité nabídky obdržel, ale nereagoval na ně. Přesto si myslím, že Masaryk by svého někdejšího žáka v době „budování státu“ sotva akceptoval. Nejedlý svými

1 Pro úplnost uvádím, že badatelská priorita v tomto směru náleží Dagmar Mocné, jež jako vůbec první upozornila na klíčový dopis, který 7. ledna 1961 adresoval Otakar Dvořák, syn Antonína Dvořáka, Zdeňkovi Nejedlému (viz *Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR*, v.v.i. fond Zdeněk Nejedlý, korespondence osobní, karton č. 10).

2 Viz ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 1: 1921–1938. Brno, Atlantis 1994, s. 91.

razantními názory (Sukova aféra, Kramářův případ) přiléval ve vypjaté politické situaci olej do ohně, zatímco hlava republiky logicky preferovala zklidnění poměrů. Křesťanovou zásluhou padá i další (zejména komunisty) tradovaný výklad o Nejedlého vstupu do KSČ už v roce 1921 či 1929; učinil tak až roku 1939 v Moskvě. Rovněž očištění Nejedlého v kauze Václava Talicha, zatčeného kvůli podezření z kolaborace, působí nanejvýš přesvědčivě a sotva se najde člověk, který by dokázal Křesťanovými argumenty otřást.³

Boření letitých mýtů a legend má ovšem i odvrácenou stranu. Ve chvályhodné snaze o objektivitu si Křesťan svého hrdinu občas až příliš idealizuje. Týká se to zejména Nejedlého vztahu k Antonínu Dvořákovi a Leoši Janáčkovi, jejichž tvorbu temperamentní profesor soustavně kritizoval, a pokud ji někdy ocenil, pak spíše z taktických důvodů. Jaroslav Jiránek, životopisec jeho syna Víta Nejedlého a přední český muzikolog, mi svého času vyprávěl, jak se staříček Nejedlý, dezorientovaný po roce 1956 odsudkem takzvaného kultu osobnosti, vícekrát vyslovil zhruba v tomto smyslu: „Myslím, že budoucnost mi dá jednou za pravdu v hodnocení Stalina a Jirásky i v kritice Dvořáka a Janáčka.“ Negativní vztah k Dvořákovi a Janáčkovi byl v Nejedlého duši zřejmě zakořeněn pevněji, než se Křesťan domnívá. Nejsem však muzikolog, takže prosím, aby má vyjádření chápala veřejnost v jejich podmíněnosti.

Úsilí pochopit Nejedlého a proniknout do jeho vnitřního světa zdůvodňuje autor hermeneutickým principem „předporozumění“. Občas však zašel, alespoň podle mého soudu, poněkud daleko. *Vorverständnis* se tak místy mění v až přílišné porozumění, což se týká zvláště kapitol věnovaných meziválečnému období. Nejedlý, alespoň si myslím, stál zřejmě více nalevo a blíže komunistům, než z Křesťanova textu vyplývá. V souvislosti s hermeneutickou metodou si neodpustím ještě jednu poznámku. Hned v první kapitole odkazuje autor na mínění bývalého litomyšlského archiváře Jindřicha Růžičky, který pochyboval, zda je možné vykládat Nejedlého prostřednictvím hlubinné psychologie. Shodně s Křesťanem soudím, že bychom se této cesty zříkat neměli. I protagonista obsáhlé monografie totiž preferoval v letech 1909 až 1918 jako vědeckou metodu intuitivismus, který sice nesouvisel s Freudovým učením a vycházel z duchovnědné školy (její vliv na českou humanistiku – namátkou Max Dvořák, F. X. Šalda, Arne Novák, Vlastimil Kybal, Josef Šusta – byl mimořádně silný), nicméně Nejedlý by se k tomuto vlivnému proudu nepřiklonil, kdyby si sám na sobě neověřil nosnost jeho zásad. Sám Křesťan pak na jiných místech cit pro hlubinnou psychologii prokázal, když analyzoval Nejedlého vztah k manželce, platonickým láskám, milenkám i obdivovatelkám, a to s noblesou, jež z těchto pasáží činí vrcholný čtenářský zážitek.

Nabyl-li kdokoliv při pročitání mého zamyšlení dojem, že s Křesťanem polemizuji, potom se mýlí. Vidím sice Nejedlého trochu jinak a na některých místech bych nanášel barvy s odlišným odstínem, leč autorovy názory respektuji. Křesťana (v souladu s jeho badatelskou orientací) primárně zajímá hlavně Nejedlý jako občan

3 Detailně viz KŘEŠŤAN, Jiří: Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty (1. část). In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 69–111; Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty (2. část). In: *Tamtéž*, č. 2–3 (2009), s. 243–275.

a politik, skvěle rekonstruuje jeho životní peripetie i duševní svět, ale téměř stranou překvapivě ponechává Nejedlého-vědce. Analýzy historických a muzikologických prací, včetně velkých monografií o husitském zpěvu, Smetanovi, Masarykovi, Leninovi a Litomyšli, jsou až překvapivě stručné (což platí také o účasti bytostného polemika ve sporu o smysl českých dějin) a rezignují na postižení Nejedlého místa v české (ale i evropské) historiografii a v hudební vědě. Kupodivu se autor nevyrovnává ani s dávno vyřčenou tezí, že Nejedlý byl především kulturní historik a z tohoto hlediska psal všechny své vědecké práce. Možná se Křesťan v dějinách historiografie a v teorii oboru necítí tak pevně jako při sledování politických problémů či osobnostního aspektu. Považuji proto za nezbytné se u těchto problémů zastavit alespoň v dílčím a nutně neúplném exkurzu.

* * *

I když Nejedlý bývá často označován jako pozdně obrozenecký relikv, o delší polovině jeho vědeckého působení tato slova neplatí. František Červinka a Jaromír Dvořák už v šedesátých letech správně upozornili, že se názory mladého muže formovaly na přelomu 19. a 20. století ve výhni sporů mezi obrozeneckým dědictvím a moderními vědeckými i uměleckými proudy.⁴ Ať již tyto směry zdůrazňovaly nutnost objektivního poznání reality nebo vyzdvihovaly nezastupitelnou úlohu subjektivního vkladu velké tvůrčí individuality, vždy se nutně dostávaly do konfliktu s obrozeneckými hodnotami i nazíráním. Nejedlý tento rozpor vyřešil po svém. Tradiční české dějinné a kulturní hodnoty, ustálené a kanonizované v 19. století, obhajoval argumenty moderní vědy, neváhaje přitom propojit zdánlivě neslučitelné principy, konkrétně empiricko-kritický přístup s neoromantismem a duchovněnou orientací. Tímto způsobem vykládal a bránil již na samém počátku dvacátého století husitství, Bedřicha Smetanu či Aloise Jiráska. Přímo manifestační povahu pak mělo jeho vystoupení na straně odpůrců pravosti Rukopisů královédvorského a zelenohorského, zvláště příspěvek publikovaný ve sborníku k šedesátinám Jaroslava Golla.⁵ Dal tak zřetelně najevo, že zastává pozici i svých dalších oblíbených učitelů, zejména Otakara Hostinského a T. G. Masaryka. To mu ale nijak nebránilo, aby se s podobnou vehemencí v jiných situacích nehlásil k národně konzervativnímu okruhu takzvaných muzejčků, kteří nad ním drželi ochrannou ruku a zajistili mu i první profesní uplatnění v archivu tehdejšího Musea Království českého. Neodvažoval bych se však vést přesnou hranici mezi upřímně projevovaným obdivem k uznávaným osobnostem a utilitárním kalkulem začínajícího vědce, jenž trpělivě, doslova krůček po krůčku, budoval vysněnou univerzitní kariéru. O jeho striktně racionálním počínání vypovídá i rozhodnutí habilitovat se v oboru hudební vědy až

4 ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1969, s. 27–157; DVOŘÁK, Jaromír: *Zdeněk Nejedlý 1878–1938 a nová česká literatura*. Olomouc, Filosofická fakulta University Palackého 1969.

5 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Kotle a lesní rohy*. In: BIDLO, Jaroslav – FRIEDRICH, Gustav – KROFTA, Kamil (ed.): *Sborník prací historických k šedesátým narozeninám dvor. rady prof. dra Jaroslava Golla vydali jeho žáci*. Praha, Nákladem Historického klubu 1906, s. 380–388.

poté, co se naděje na titul docenta (ať již kulturní či církevní) historie, eventuálně estetiky, ukázala jako nepřiliš reálná.

Ve způsobu, jakým pojímal muzikologii a koneckonců i estetiku, se projevil Nejedlého bytostný historismus. Považoval je za nauky v podstatě historické, neboť hudbu i všechny umělecké projevy vnímal jako nedílnou složku dějin, zcela v duchu kréda tehdejších kulturních historiků (ale také Jaroslava Golla), že dějiny jsou jen jedny, neboť i život je pouze jeden. Proto mimo jiné později s nelibostí hleděl na vyčleňování dějin dělnického hnutí z celku obecné historie. Kulturněhistorický přístup, chápající dějiny jako organickou jednotu tvořenou vzájemně provázanými komponentami, umožnil Nejedlému zastřešit jeho široké badatelské zájmy i překlenout dichotomii vědy a umění. Nebylo to však pojetí statické, nýbrž vnitřně neobyčejně dynamické. Nejedlý již od vstupu na vědeckou scénu viděl historii jako stálý svár protikladných principů, především starého a nového, respektive přežilých a nosných elementů, jejichž prosazení považoval za záruku pokroku. Tomuto chápání zůstal po celý život víceméně věrný, i když jeho vnější ideový (a ideologický) náter průběžně modifikoval.

Pro první Nejedlého vědecké období, rámované přibližně léty 1900 až 1909, bylo charakteristické propojení empiricko-kritické metody, opírající se o rozsáhlou heuristiku a faktografickou deskripci, s duchovědnými podněty Wilhelma Diltheye, zvláště s tezí, že ideovou strukturu určité dějinné (*eo ipso* kulturní) etapy lze nejlépe poznat prostřednictvím velké osobnosti, spoluutvářející a vyjadřující její charakter. Odtud pramenil Nejedlého akcent na biografický žánr, v němž stěžejní postava je klíčem k široce pojímané historické epoše a současně stavebním kamenem v kanonických řadách vynikajících osobností, ať již reprezentujících zrod, vrchol a konec husitství (Jan Hus – Jakoubek ze Stříbra – Jan Želivský – Jan Rokycana, ve výhledu Václav Koranda mladší), českou hudební kulturu (Bedřich Smetana – Zdeněk Fibich – Otakar Ostrčil) či beletrii (Josef Kajetán Tyl – Božena Němcová – Alois Jirásek). Po příklonu k radikálně socialistické levici potom obdobně konstruoval obraz politického směřování v 19. a první polovině 20. století (Palacký – Masaryk – Lenin), ústící posléze v propagandistický výklad o komunistech jako dědicích velkých národních tradic. V něm je již patrný ozvuk Leninových a Ždanovových pouček o pokrokové (lidové) a reakční (úpadkové) kultuře.

První vědecká perioda končí rokem 1909, kdy Nejedlý dopsal objemné dílo *Dějiny husitského zpěvu za válek husitských*, vydané až roku 1913 a předložené jako podklad pro udělení ordinariátu.⁶ V dalším desetiletí své duchovědné směřování ještě umocnil, když se, ovlivněn vědeckým klimatem a přátelskými styky s Františkem Xaverem Šaldou a Vlastimilem Kybalem, nadchl pro módní intuitivismus. Představa, že badatel v oboru humanitních věd dosahuje nejpřesvědčivějších poznatků stejnou cestou jako umělec a že se věda a umění vzájemně prolínají i doplňují, byla typickou antipozitivistickou reakcí, plně konvenující Nejedlého zaměření. Metoda vciťování, tj. hlubokého ponoru do psychiky i díla mimořádné individuality,

6 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Dějiny husitského zpěvu za válek husitských*. Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1913.

Manželé Nejedlí se svými dětmi Zdenkou a Vítem v roce 1912 na lavičce před vilou v Turnově. S Marií Brichtovou, dcerou ředitele tiskařského a vydavatelského podniku Politika Arnošta Brichty, se Zdeněk Nejedlý oženil 2. září 1905 (repro fond Zdeněk Nejedlý, Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, v v. i., Praha)

mu byla blízká (vždy si jako téma vybíral osobnosti, s nimiž souzněl), stejně jako rozkrývání duchovních souřadnic kulturních epoch. Badatelský proces, a zvláště jeho interpretační komponenta se tak stávaly tvůrčím, vpravdě uměleckým aktem. Nejedlého nedokončená monografie o Richardu Wagnerovi⁷ i pojednání „Krise estetiky“,⁸ „Wagnerismus Terézy Novákové“⁹ a „Nietzscheova tragedie“¹⁰ se přímo programově hlásí k intuitivismu a k principu propojení vědy a umění.

Ze shodného podloží vyrůstá též pozoruhodná úvaha *Spor o smysl českých dějin*, kterou Nejedlý zasáhl do známé diskuse na jejím prvním vrcholu.¹¹ Nemá cenu tu opakovat, co je notoricky známé. Pouze shrnuji, že autor podmanivé eseje zaujal zprostředkující stanovisko mezi T. G. Masarykem a Jaroslavem Golem, když vyslovil názor o užitečnosti filozofie dějin, současně však odmítl Masarykovu tezi o návaznosti národního obrození na humanitní ideály české reformace jako ahistorický konstrukt. I s odstupem času působí svěže a neotřele Nejedlého interpretace stě-

7 TÝŽ: *Richard Wagner*, sv. 1: *Richard Wagner romantik. 1813–1848*. Praha, Melantrich 1916.

8 TÝŽ: *Krise estetiky*. In: *Česká kultura*, roč. 1 (1912/1913), s. 19–23, 42–47 a 76–78.

9 TÝŽ: *Wagnerismus Terézy Novákové: K české premiéře Tristana*. In: *Tamtéž*, s. 461–466 a 496–499.

10 TÝŽ: *Nietzscheova tragedie*. In: *Tamtéž*, s. 641–644, 680–685, 714–722 a 733–748.

11 TÝŽ: *Spor o smysl českých dějin*. Praha, Nákladem Pokrokové revue 1913.

žejních epoch českých dějin. Neplatí to ani tak o husitství (v němž autor spatřuje nejkrásnější mravní květ středověku)¹² jako spíše o následujících etapách. Nejedlý například vysoce ocenil katolicismus 16. století, který podle jeho mínění provedl sám v sobě „reorganizaci tak důkladnou, že nelze se ubrániti až obdivu,“¹³ poukázal na neudržitelnost vžitých stereotypů o naprostém úpadku národa, z něhož po bělohorské bitvě „černá hejna cizinců a jezuitů“¹⁴ vysála všechnu krev, vyzdvihl český výtvarný barok (tehdy „měli jsme výtvarnou kulturu jako nikdy předtím ani potom“)¹⁵ a obrození prohlásil za pokrokový fenomén proto, že překonávalo náboženský smysl českých dějin, jež vytvořila protireformace, a otvíralo českému člověku nové, fakticky sekulární obzory.¹⁶ „Masarykovu sektu“ tímto míněním (obdobně jako častými odkazy na Jaroslava Golla a jeho žáky, zvláště Josefa Pekaře) zrovna nepotěšil.

Na otázku, proč Nejedlý projevil vpředvečer první světové války takové porozumění pro husitství, jež nahlížel jako nedílnou součást středověku, ale současně i pro reformovaný katolicismus 16. století a výtvarné baroko, je možné poskytnout různé odpovědi. Osobně si myslím, že se v tomto případě propojily jeho vědecké zájmy o období reprezentující dějinný pokrok (husitství, obrození) s tehdejší nadšením badatelů duchovědné orientace pro kulturní epochy charakteristické vznícenou citovostí (gotika, baroko, romantismus). I to byl samozřejmě projev nechuti vůči suchému scientismu (především pozitivismu), neúnosně redukcujícímu roli lidského subjektu, a zvláště tvůrčí individuality.

V Nejedlého případě vyhlíží účast v táboře antipozitivistických bojovníků do značné míry paradoxně. Jeho obsáhlé práce o dějinách předhusitského a husitského zpěvu, kniha věnovaná středověké minulosti rodné Litomyšle, ale i pozdější nedokončené vícesvazkové monografie o Bedřichu Smetanovi a Tomáši Garriguovi Masarykovi totiž prozrazují těsné genetické sepětí s empiricko-kritickou historiografií. Troufám si dokonce říci, že propojení této specifické podoby pozitivismu s deskriptivním kulturněhistorickým přístupem winterovsko-zíbrtovského střihu bylo jejich nespornou předností (evidují totiž kdejaký zjištěný fakt), avšak ještě více prokletím. Empiricko-kritické zásady, zdůrazňující pečlivou heuristiku a neméně pečlivou kritiku pramenů, bylo sice možné s jistým zdarem uplatňovat při zkoumání starověké a středověké problematiky, jejich aplikace ale logicky selhávala ve chvíli, kdy se do optiky badatelských zájmů dostala mladší dějinná období s masou písemných i dalších pramenů, jejichž plné zvládnutí není zatím možné ani ve věku počítačů. Školený medievista Nejedlý však své projekty nedotáhl do konce i z jiných důvodů. Ačkoliv měl v řadě případů (husitský zpěv, Smetana) heuristiku vcelku hotovou, téma jej právě proto přestalo zajímat. Sám si učinil jasno, časově náročné finální zpracování poznatků už ho nelákalo a mezitím vyslyšel další, ze svého pohle-

12 *Tamtéž*, s. 33 n.

13 *Tamtéž*, s. 52.

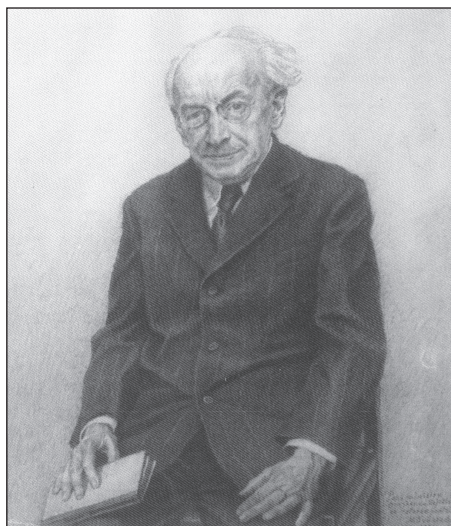
14 *Tamtéž*, s. 57.

15 *Tamtéž*, s. 61.

16 *Tamtéž*, s. 68.

du aktuálnější úkoly. Nutno dodat, že řešení vztahu scientistické a narativní složky v historiografické práci nepředstavovalo problém jen pro Nejedlého. I jeho vynikající generační souputníci se s touto otázkou potýkali, jak dokládají Šustovy *Dvě knihy českých dějin*¹⁷ či Pekařova *Kniha o Kosti*¹⁸ (s nezvládnutým, až posmrtně publikovaným třetím dílem)¹⁹ a ještě více jeho práce o Žižkovi, poznamenaná již (sice potlačovanou, leč přesto patrnou) noetickou skepsí.²⁰ Jedinou Nejedlého dokončenou větší prací sepsanou v meziválečném období tak symptomaticky zůstává kniha o tisícileté historii města Litomyšle, psaná se zřetelem k širšímu publiku a záměrně s absencí poznámkového aparátu.²¹

To již bylo v čase, kdy se Nejedlý ostentativně hlásil k radikálnímu socialismu a kdy až dramaticky dával najevo potřebu opírat se o pevný a nespochybnitelný hodnotový systém, bez něhož neuspěje jedinec ani národ a který skýtá garanci dějinného progresu. Touhu řídit se nadčasovými i nadosobními pravdami a ideály, následovat velké vzory a stát se posléze jedním z nich v sobě nosil již od let dospívání. Tím spíše požadoval, aby se srozumitelným a ideově ukotveným programem řídil mladý československý stát. Liberalismus, který podle jeho mínění nadčasové pravdy a hodnoty relativizoval, byl pro něj nepřijatelný. I z tohoto důvodu se postupně sbližoval s komunistickým hnutím. To je asi adekvátnější formulace než hovořit o Nejedlého souznění s marxismem, jehož akcent na ekonomickou

Portrét Zdeňka Nejedlého z roku 1952 od Maxe Švabinského. Traduje se, že v něm spatřoval malířovu pomstu, ve skutečnosti však obraz vděčně přijal (repro fond Zdeňka Nejedlý, Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, v v. i., Praha)

17 ŠUSTA, Josef: *Dvě knihy českých dějin: Kniha první. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*. Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1917; *Kniha druhá. Počátky lucemburské 1308–1320*. Praha, Nákladem České akademie věd a umění 1919.

18 PEKAŘ, Josef: *Kniha o Kosti: Kus české historie*, sv. 1 a 2. Praha, nákladem vlastním 1909 a 1911.

19 Otištěn in: TÝŽ: *Kniha o Kosti: Kus české historie*. 5. vydání. Praha, Elka Press 1998, s. 269–341.

20 TÝŽ: *Žižka a jeho doba*, sv. 1: *Doba se zvláštním zřetelem k Táboru*; sv. 2: *Jan Žižka*; sv. 3: *Žižka vůdce revoluce*; sv. 4: *Poznámky k dílu třetímu. Opravy a dodatky – Příloha. Rejstříky*. Praha, Vesmír 1927, 1928, 1930 a 1933.

21 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Litomyšl: Tisíc let života českého města*. Litomyšl, Výstavní výbor města Litomyšle 1934.

problematiku se zcela mýjel s bytostnými prioritami levicového profesora. Pozice na politické levici znamenala i faktický rozchod s Gollovou školou, byť se nadále za jejího člena počítal a byť s většinou jejích členů udržoval korektní vztahy.

Ve vlastní vědecké práci se však změna Nejedlého politické orientace naplno projevila až v závěrečné čtvrtině života, ovlivněné členstvím v komunistické straně, pobytem v Sovětském svazu, oficiálním postavením a také, proč to nepřiznat, zjevným úbytkem duševních sil. Přesto Nejedlý o dějinách soustavně psal téměř až do své smrti. Záměrně pomíjím na tomto místě jeho rozsáhlou, namnoze účelovou publicistiku a zastavím se u dvou prací, kterým není bohužel věnována dostatečná pozornost. První jsou nedokončené (a nezdařené) *Dějiny národa českého*,²² druhou pak soubor doslovů k vybraným spisům Aloise Jiráska, vydávaným v Nejedlého gesci pod shrnujícím názvem *Odkaz národu*.²³ Signifikantní pro Nejedlého skutečné smýšlení je frekvence a vymezení pojmu *národ*, jednoznačně odkazující ke kořenům tkvícím v 19. století. Ostatně titul jeho pokusu o zachycení české minulosti se programově inspiroval Palackým, od něhož převzal i záměr sepsat dějiny českého národa, nikoliv Čech či Československa. Československé dějiny pro něj měly smysl až od podzimu 1918. Na Nejedlého *Dějínách národa českého*, často vysmívaných kvůli diletantským výletům do sféry archeologie, není zajímavý vědecký přínos (ten byl již ve své době nulový), nýbrž uchopení tématu, zřetelně vyvstávající z nastíněné periodizace. I v tomto ohledu se Nejedlý vracel k Palackému, přesvědčen zároveň o správnosti jeho mínění, že podstata českých dějin spočívá v husitské epoše. Tehdy Češi jako první „statečně a směle zvedli prapor novověké svobody, sociální, politické i duchovní, o níž teprve po nich i největší národové počali též usilovat“.²⁴ Obrat k Palackému, kritizovanému českou meziválečnou komunistickou publicistikou, přitom spojil s oficiální adorací Aloise Jiráska, jehož dílo vždy pro-sazoval a obhajoval. Historické prózy plodného národovce interpretoval obdobně jako ve svých pojednáních vzniklých na přelomu 19. a 20. století.

Na sklonku života tak Zdeněk Nejedlý aktualizoval ve vztahu k českým dějinám pojetí, jež zastával, stržen četbou Palackého a Jiráskových spisů, v časech své maturity a krátce po ní. Cynik by řekl, že se stařec nostalgicky vracel do let uplynulého mládí, skutečnost ale byla složitější. Aktuálnost Palackého a Jiráskových textů umocnila jejich národně obranná funkce, již plnily v době okupace a na niž se Nejedlý mnohokrát odvolával v moskevských rozhlasových projevech. Nejedlého snaha propojit v podstatě obrozený model se stalinskou variantou marxismu nepůsobila ani organicky, ani přesvědčivě a na českou historiografii měla jen zanedbatelný vliv. I když do určité míry brzdila levičácké excesy, životnost výzvy, která společnost nabádala k následování obrozeneckých vzorů, (domněle) aktuálních na prahu „socialistického obrození“, byla nutně krátkodobá, mýjela se

22 TÝŽ: *Dějiny národa českého*, sv. 1: *Starověk*. Praha, Svoboda 1949; sv. 2: *Raný středověk*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1955.

23 TÝŽ: *Doslovy k souboru spisů Aloise Jiráska „Odkaz národu“*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960.

24 TÝŽ: *Dějiny národa českého*, sv. 1, s. 18 n.

s pocity mladších generací a po roce 1956 pozvolna vyšuměla. Edice Jiráskových spisů, završená roku 1960 vydáním Nejedlého doslovů, za ní učinila tečku.

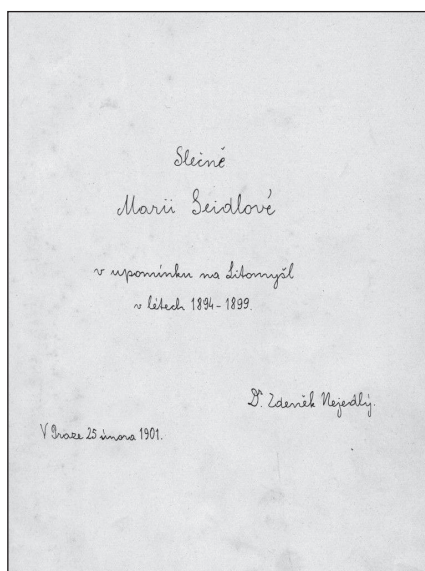
* * *

Odbočil jsem možná až příliš daleko od Křesťanovy knihy, u jejíchž závěrečných partií se nyní zastavím. O období první republiky toho ví autor tolik, že by méně občas znamenalo více. Rekonstrukce Nejedlého pobytu v Sovětském svazu za druhé světové války je pak naprosté novum, založené na studiu dlouho nepřístupných pramenů. Doslova jedním dechem se čte poslední kapitola, i když z hlediska Nejedlého kulturního působení po roce 1945 by zasloužila místy doplnit (například o vysvětlení odmítavého vztahu vůči Karlu Hynku Máchovi, preferování divadla vůči filmu a podobně). I ona však působí jako zjevení, poněvadž namnoze vychází z privátních a dosud nepublikovaných materiálů (rozličných deníkových záznamů, rozhovorů s pamětníky). Ne vždy ale působí výklad přehledně, což platí zvláště o období let 1918 až 1938. To je ale do značné míry dáno Nejedlého hektickými i roztržistými aktivitami, jejichž šíře je pro normálního člověka nepochopitelná a neuchopitelná.

Jisté vysvětlení skýtá Křesťanem kupodivu nezaznamenané svědectví pamětníků. Nejedlý si až do pozdního věku vystačil jen s minimem spánku; na chvíli si zdířl přes den a v noci spal průměrně tři hodiny. Pouze pro zajímavost zde uvádím dvě drobníčky. Zdeněk Nejedlý nebyl úplný abstinents – do pozdního věku pil občas kmínku a střídavě pivo. Po celý život mu chutnal chléb se sádlem, který prý i s oblibou snídal. Byl bych ale nerad, kdyby tato a podobná sdělení považovali čtenáři za nemístný projev osobní exhibice. Uvádím je z jediného důvodu. Zatím žijí pouze v nedokonalé lidské paměti a časem se zcela vytratí, pokud nebudou písemně či jinak fixována. A to by byla škoda, neboť stále platí postřeh, že každý zaznamenaný detail, je-li vsazen do náležitých souvislostí, mívá důležitou pramennou hodnotu.

Dovoluji si pro ilustraci uvést malý příklad. Na litomyšlskou prezentaci Křesťanovy knihy 10. března 2013 přinesla jedna z početných účastnic fotografie své vzdálené příbuzné a první velké Nejedlého lásky Marie Seidlové. Tohoto zajímavého vztahu jsem se poněkud obšírněji dotkl zhruba před třiceti lety.²⁵ Pověst, zaznamenaná o slečně Seidlové v soukromých deníčcích, korespondenci a nepublikovaných vzpomínkách, nelhala. Byla to (i podle současného vkusu) skutečná krasavice, na pohled příjemná okouzlující bruneta, jejíž sňatek dělilo od Nejedlého svatby s Marií Brichovou jen několik dnů. Zemřela předčasně, prý v důsledku vážného ledvinového onemocnění. Pro historika je samozřejmě vždy štěstím, když osoby, o kterých píše, dostanou konkrétní tvář a když bezpečněji pozná jejich osudy. Neméně podstatný je fakt, že se povědomí o vztahu litomyšlské krásy a Zdeňka Nejedlého uchovalo

25 ČORNEJ, Petr: Zdeňka Nejedlého léta učňovská a vandrovní. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, roč. 23, č. 2 (1983), s. 7–42 (zde zvláště s. 28 n.).

Nejedlého první láska Marie Seidlová, dcera litomyšlského řezníka a uzenáře (foto v majetku rodiny Horských v Litomyšli). Do výtisku prvního vydání Dějin města Litomyšle a okresu z roku 1900 jí autor vepsal věnování, i s datací jejich známosti

v generacích jejích potomků více než sto let. Dostávám se tak k obecnějšímu problému, kam až sahá živá historická paměť.

Křesťanova čtivá a sdělná monografie se nepochybně setká též s kritickými připomínkami. U zásadního díla tomu nebývá jinak. Výhrady lze čekat, jak je dnes zvykem, kupříkladu na adresu nedostatečného teoretického ukotvení. Tato námitka se nabízí zvláště při srovnání s předchozí velkou nejedlovskou monografií, kterou František Červinka publikoval v melantrišských Odkazech roku 1969. Nesrovnávejme ale nesrovnatelné! Červinkova průkopnická kniha není klasickou biografií, patří k jinému žánru. Autor ji koncipoval v podstatě problémově, přičemž výběr klíčových otázek zjevně reflektoval témata vzrušující nonkonformní levicové intelektuály v druhé polovině šedesátých let (vztah národní tradice a moderny, Nejedlého poměr k meziválečné avantgardě, kritické hodnocení Leoše Janáčka). Ožehavých poúnorových záležitostí se, jistě i vzhledem k nedlouhé časové césuře, dotkl spíše okrajově. Sám Červinka zdůvodnil svůj přístup slovy, že cílem publikace nebylo popsat děje Nejedlého života, nýbrž podat „obraz jeho duchovního a názorového světa“.²⁶ Rovněž motivace obou badatelů byla diametrálně odlišná. Zatímco Červinka pociťoval vnitřní potřebu kriticky se vyrovnat s Nejedlým, jemuž stál spolu se svou manželkou Miladou několik let nablízku a o jehož mládí napsal obdivně

26 ČERVINKA, F.: Zdeněk Nejedlý, s. 366.

laděnou disertaci, byl Křesťan v jiné situaci. Nejedlý jej zaujal jako výrazný a nepominutelný historický zjev, k němuž ho neváže žádný osobní vztah, nýbrž jen a jen snaha postihnout místo a význam výrazné i rozporuplné individuality v dějinách.

Oba přístupy jsou pochopitelně naprosto legitimní. Nejedlému jako historikovi by byl jistě bližší přístup Křesťanův. Už proto, že ctí biografický půdorys, dobový kontext podává v rámci životních osudů svého protagonisty a nezatěžuje výklady rozvláchnými teoretickými pasážemi, jež v rámci životopisného žánru čtenář zpravidla neočekává. Nejedlý sám velký teoretik nebyl. Ač ve své knihovně vlastnil sebrané spisy Arthura Schopenhauera, četné publikace dalších německých filozofů i některé práce Wilhelma Diltheye, jeho myšlení bylo důsledně historické a historicky, nikoliv teoreticky, přistupoval také k oborům označovaným dnes jako uměnovědy. Pokud posuzujeme Křesťanovu skvělou knihu touto optikou, lze bez uzardění říci, že se řadí do tradičního proudu české historiografie a nepochybně splňuje přísná kritéria kladená na vědeckou biografii.

Diskuse

Nejedlý podaný „po nejedlovsku“

Miloš Havelka

*Prohlížení světa je bezplatné.
Platí se teprve za komentáře.
Stanisław Jerzy Lec¹*

Hned na začátku je spravedlivé vyzvednout dvě zřetelné přednosti velké monografie o Zdeňku Nejedlém od Jiřího Křesťana:² především je to autorova schopnost a ochota zevrubně, s úsilím o maximální podrobnost se věnovat důležité a dosud málo vyložené postavě moderních českých duchovních a politických dějin, jejíž působení bylo – zejména v poslední fázi života – spojeno se silně zjednodušujícím a manipulativním chápáním moderního českého politického a ideového vývoje. Je to tím důležitější, že veškerá činnost Zdeňka Nejedlého se od počátku šedesátých let minulého století hodnotila stále více černobíle a spíše ideologicky než věcně. Křesťanova snaha jít proti stereotypním výkladům Nejedlého díla i působení a vyložit jeho údajné „osobnostní základy“ je sympatická, jakkoli předložený výsledek jeho dlouholeté badatelské práce se jako celek může zdát nepřesvědčivý a výkladově slabý. Nepochybně je tomu tak i z důvodu nečekaného sebeomezení, proklamovaného

1 LEC, Stanisław Jerzy: *Nové neučesané myšlenky*. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury a umění 1967, s. 86.

2 KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedly: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka – Národní archiv 2012, 569 stran.

jako jednotlicí sémantické gesto přístupu k předmětu: autora údajně nezajímá „ani tak ... sledování vývoje Nejedlého názorů ... jako spíše jeho chování v různých situacích a orientace v sociálních a kulturních vztazích“, jakkoli stranou neměly zůstat „ani jeho vazby rodinné a osobní“ (s. 17).

To je jistě legitimní a potenciálně plodné badatelské rozhodnutí, které se ale v jednotlivých kapitolách knihy podařilo realizovat jen částečně. Jednak to předpokládá výklad autorova hlediska (typičnost a důležitost chování, odlišnosti v reakcích a podobně) pro výběr zobrazovaných „situací a orientací“, a dále rekonstrukci hodnotové hierarchie, která dlouhodobě nebo i v jedinečné situaci vedla rozhodování a chování zkoumané postavy. Zcela chybí například výklad Nejedlého poměru k institucím, ať již formálním nebo neformálním, který by ukázal jeho vztah k politické a státní moci, k politickým stranám, zájmovým uskupením a podobně, a tím i důvody některých jeho aktivit. U Křesťana jsou naopak jednotlivé události líčeny lineárně, v jakoby samozřejmé posloupnosti Nejedlého zájmů; všechny se zdají stejně důležité, u řady z nich chybí podrobnější kontext nebo se jeho znalost předpokládá. Pokud má autor výhrady k nějakému jednání, ať už Nejedlého nebo jeho spoluhráčů či protihráčů, pak je formuluje převážně jen odmítavým a povrchně moralizujícím způsobem (což mimoděk naznačuje Křesťanův spontánní souhlas s Nejedlého koncepcí). Snaha ukazovat působení a vliv Zdeňka Nejedlého ve veřejném prostoru, jeho roli v určitých konstelacích kulturních nebo politických sil a podíl na jejich vyústění by vyžadovala hlubší ponor do některých obecnějších kontextů utváření národní identity, kultury a politiky (jako byla strnulá sociální stratifikace české společnosti a asymetrie mezi politickou a ekonomickou mocí před první světovou válkou nebo setrvačnost představ a cílů české politiky po vzniku republiky, jako byly strukturální problémy fungování nově vzniklého státu, zejména jeho systémová demokratizace a nacionalizace zděděné administrativy, celková modernizace života, zmasovění národní společnosti, ekonomizace hledisek, nástup nových hodnot a avantgardizace umění atd.), a zejména by si žádala programovější pochopení rozdílu mezi událostí a strukturou, než jak se toho v Křesťanových výkladech podařilo dosáhnout. Nehledě na to, že každé „jednání“ a všechny „orientace“ jsou vždy objektivací určitých přesvědčení a „názorů“ (a jejich vývoje), které samy jsou zakotveny ve veřejném „poli“ (Pierre Bourdieu) politických, odborných a mocenských konkurencí; že se na něco zaměřují, jdou vstříc určitým nadindividuálním zájmům a potřebám; a hlavně, že mají objektivní následky, a to v případě Zdeňka Nejedlého následky zcela nepřehlédnutelné. Jde také o to, že pro každé zobrazení „situací“, „orientací“ a „vztahů“ je třeba nějakého autorského hlediska jejich „důležitosti“, které se nemusí krýt s hledisky jednajících subjektů. Neboť teprve nalezení vnitřní spojitosti a proměn různých jednání v odlišných situacích – tedy odhalování celkového smyslu, jdoucího „za“ jednodimenzionální a lineární enumeraci jednotlivých životních faktů a svědectví (typu Nejedlý proti ostatním) a také „nad“ zvláštnosti individualizovaných chování a orientací – dává celému jejich vyprávění funkční perspektivu, umožňuje „historicky hodnotit“ (nebo se i „historicky poučit“) a odlišuje „historickou biografii“ jako vědecký žánr od „pouhého životopisu“ (Theodor

Winkelbauer). Máme-li parafrázovat Immanuela Kanta: názory (teorie a ideje) bez jednání jsou prázdné, jednání a chování bez názorů je slepé.

Fakt, že dějiny jsou nakonec vždy výsledkem aktivit jednotlivých různě nadaných, nesterpných a různým způsobem omezených nebo i omylných individuí a skupin, a odtud rostoucí pochopení toho, jaký byl Zdeněk Nejedlý člověk a do jaké míry byl vlastně skutečným subjektem svých aktivit, v jakých politických, kulturních a sociálních konstelacích se musel rozhodovat, jakým tlakům byl vystaven a jak se stylizoval, co o své situaci mohl vědět a jak na základě toho jednal nebo reagoval, to vše lze nakonec ukázat jen na nejširší folii doby a jejích základních „dispozitivů“ (Michel Foucault). Křesťanovo líčení je proto zajímavé jen tam, kde se mu podobné souvislosti někdy podařilo najít nebo naznačit a kde neustrnul na pouhé extenzivní enumeraci detailů, jak je tomu v jeho vyprávění až příliš často.

Jistě je také třeba (zadruhé) vyzvednout Křesťanovu snahu dostávat se Nejedlému „pod kůži“ obratem k ego-dokumentům nejrůznějšího původu, často neznámým, zajímavým a důležitým, k pamětem, rozhovorům a korespondencím, nejčastěji však z okruhu Nejedlého sympatizantů, aniž ovšem byla dekonstruována jejich vědomá nebo i nevědomá stylizace a třeba i časový odstup. Asymetrie mezi omlouvavým tónem většiny podobných dokumentů a veřejnými stanovisky kritiků by ovšem neměla zůstat nereflekтовána, stejně jako by měla být zmíněna jejich případná reaktivní povaha. Nehledě na to, že vyložit by se mělo i to, co chybí, neboť právě absence něčeho je pro „hermeneutický přístup“, k němuž se Křesťan hned v úvodu knihy hlásí (s. 16), stejnou interpretační výzvou jako pozitivní zjištění přítomnosti čehokoli jiného. Jaké byly třeba důvody Nejedlého mlčení o důležité knize Josefa Hanuše *Národní museum a naše obrození* z počátku dvacátých let, která je pojetím a argumentací naprosto protisměrná tehdejší i pozdější výkladům obrození i české lidovosti v podání Zdeňka Nejedlého (a také Aloise Jirásky)?³ Proč se jí Nejedlý necítil „vyzván“? Zajímavá by jistě byla případná rekonstrukce Nejedlého stanoviska k Pekařovým výkladům husitství.⁴ Křesťan sice opakovaně zmiňuje při různých příležitostech Nejedlého respekt k Pekařovi (a to i v době, kdy to nebylo bez rizik), zároveň ale stranou ponechává jeho vztah jak k Pekařovým (*de facto* proti Nejedlého koncepci směřujícím – a později opakovaným) argumentům, tak k celé dost rozsáhlé diskusi o Pekařově pojetí (Emanuel Rádl, F. X. Šalda, Jan Slavík, T. G. Masaryk), kterou první díl jeho knihy o Janu Žižkovi na konci dvacátých let vyvolal a jíž se Nejedlý sám také zúčastnil. Je překvapivé, že Nejedlého poměr k pověstné poslední kapitole prvního dílu o sociálně-politickém obsahu táborství zůstal u Křesťana podobně nezmíněn jako jeho stanovisko k Pekařově nástupní rektorské řeči z roku 1931, ve své době rovněž dosti intenzivně diskutované.

3 HANUŠ, Josef: *Národní museum a naše obrození: K stoletému jubileu musea*. Praha, Nákladem Národního musea 1921–1923.

4 PEKAŘ, Josef: *Žižka a jeho doba*, sv. 1: *Doba se zvláštním zřetelem k Táboru*; sv. 2: *Jan Žižka*; sv. 3: *Žižka vůdce revoluce*; sv. 4: *Poznámky k dílu třetímu. Opravy a dodatky – Příloha. Rejstříky*. Praha, Vesmír 1927, 1928, 1930 a 1933.

Iluze, že Nejedlého osobnost se dá zachytit pouze ze samotných svědectví, že nalezené a předložené citáty z dokumentů mluví samy za sebe, je obecnější nectností Křesťanova pojetí. Ne vždy je beze všeho srozumitelný jejich skutečný význam a vztah k pojednávané době; tak je tomu například na stranách 360 a 361, když se nejprve (předtím několikrát opakovaná) enumerace Nejedlého „vzorů umělecké tvorby“ namísto analýzy spojuje s ornamentální vzpomínkou Marie Majerové (jež více dokládá pozdní zálibu spisovatelky v jazyce ruských bylin, než aby vypovídala o Nejedlém), že Nejedlý si s sebou na cestu do Rumunska v roce 1949 vzal „kapesní vydání Palackého Dějin národu českého“, ve kterých si „stále říkal, usmíval se, hlavou radostně pokyvoval“, aby se bezprostředně poté přešlo k parafrázi jedné myšlenky z pronikavé analýzy Vladimíra Macury o Nejedlého poválečném pojetí „lidovosti kultury“ a skončilo se u povšechného shrnutí kritik Nejedlého z pera Václava Černého. Následnost i důvody uvedení těchto různých reflexí, pocházejících od různých autorů a z různých dob, jsou nahodilé a jejich souvislost nejasná, a sice právě tak, jako nejasná zůstává třeba konfrontace Nejedlého vztahu k Rusku na počátku minulého století s viděním Leoše Janáčka, prezentovaným obsáhlým citátem (s. 48), když z tohoto srovnání není nic dále vytěženo: ani s ohledem na tehdejší *situaci*, ani s ohledem na pozdější Nejedlého *orientace*. Přibližně ve stejnou dobu jako Janáček psali o Rusku také Karel Kramář, Vilém Mrštík, Tomáš Garrigue Masaryk a další, v souvislosti s „únorovou“ revolucí se dokonce diskutovalo o „slovanském socialismu“ a podobně, a asi by proto mělo být jasně ukázáno, proč a v čem (a zda vůbec) bylo stanovisko Janáčkovy pro Nejedlého důležitější než ostatní. Vedle dalšího je třeba v této souvislosti rovněž upozornit na dost povrchní líčení intelektuálního vývoje Karla Kosíka (s. 424 n.). Poukazování na jeho vztah k fenomenologii a existencialismu nepřináší nic pro pochopení Kosíkových nepřímých kritik Nejedlého ani Kosíkova budování alternativního obrazu českého 19. století, a už vůbec nepřispívá k pochopení důvodů (generačního) rozchodu „reformních komunistů“ s Nejedlého koncepcí a k žádoucí ideologické dekonstrukci Nejedlého prvoplánové „programovosti“.

Tak se u Křesťana opakuje to, co často iritovalo i na Nejedlém a co disertaci svého žáka o české misi Jana Kapistrána⁵ vytkl v posudku již Jaroslav Goll: samoúčelně působící „přílišnou podrobnost vypravování“.⁶ Příčiny nebo důvody zahlcování výkladu různorodými fakty objasněny nejsou. Zmiňuje se například Nejedlého spolupráce s Čenkem Zíbrtem (v té souvislosti by ale neměl zůstat opomenut ani Václav Schulz) v archivu „Musea království Českého“, avšak návyky a zkušenosti, které si Nejedlý odtud odnesl, třeba vliv Zíbrtova velice širokého a málo strukturovaného pojetí „kulturních dějin“ i způsoby jeho využívání „koloritních“ pramenů (řečeno s Jaroslavem Stříteckým), zůstaly u Křesťana netematizovány. Obecnější otázka,

5 NEJEDLÝ, Zdeněk: Česká missie Jana Kapistrana. In: *Časopis musea Království českého*, roč. 74, s. 57–72, 220–224, 334–352 a 447–464.

6 Citováno podle: STŘÍTECKÝ, Jaroslav – HANZAL, Josef: Předmluva. In: NEJEDLÝ, Zdeněk: *Umění staré a nové: Výbor ze studií*. Ed. Josef Hanzal a Jaroslav Střítecký. Praha, Supraphon 1978, s. 5–37, zde s. 12.

do jaké míry Nejedlého líčení středostavovského života v Litomyšli ve smetanovské biografii představuje slepou uličku pojetí historiografické práce a způsobu výkladu sociálních dějin, proto nemohla být u Křesťana nejspíš ani tušena. Tvzení, že si Nejedlý sám své disertace „cenil“ (s. 36), jak Křesťan podobné možnosti kritiky Nejedlého způsobu výběru a výkladu historických pramenů relativizuje, asi Gollův prozíravý postřeh neoddiskutuje. Materiálovému velikášství Zdeňka Nejedlého se ostatně posmíval už František Xaver Šalda, když první díl monografie o Smetanovi nazval „dějinami českého pivovarnictví“.

V hromadění materiálu, v líčení nahodilých koincidencí a bočních linií událostí, v zamilovanosti do podrobností a ornamentálních faktů, a to vše bez ohledu na význam podobného přístupu pro porozumění pojednávanému tématu, Jiří Křesťan jako by podlehl nectností vyprávění svého objektu. Monografie by jistě podstatně „zhubla“, kdyby se podobné pasáže, poukazující spíše na vlastní Křesťanovu učenost a archivářskou akribii než na Nejedlého, vypustily.

Na druhé straně nelze přehlédnout, že Jiří Křesťan řadu životopisných údajů prohloubil, upřesnil datování textů a upozornil také na pozdější manipulace, ke kterým docházelo při vydávání Nejedlého spisů; nicméně otázce směru jejich překódování, výkladu i kontextování těchto manipulací se věnuje jen minimálně. I zde se ukazuje, že Křesťanovo přihlášení k hermeneutice je jen proklamativní. Princip „dějin působení“, který pro teorii porozumění historickým textům a událostem vypracoval Hans Gadamer, právě v těchto souvislostech Křesťan neměl obejít, stejně jako Gadamerovu tezi, že interpret rozumí dílu lépe než jeho autor, neboť do jeho výkladu může z následného vývoje zahrnout i to, co autor nemohl ani tušit.

Deklarovaný „komplexnější pohled na osobnost“ (s. 15) (termín „osobnost“ patří v knize k nejčastěji skloňovaným) s Nejedlým spíše jen smíruje, relativizuje bídu doby i Nejedlého chování; co bylo pro tuto osobnost typické nebo trvalé (a vlastně i v čem byla „hodnotná“), to ale zůstalo nevyřčeno. Pohled na Nejedlého jednání a rozhodování se rozplývá do jednotlivostí, emocionalizuje se a vlastně i distancuje od tehdejšího systému moci a ideologie: na uvedení knihy mohli být proto spokojeni všichni přítomní, většinou v důchodovém věku – od Milouše Jakeše přes Zdeňka Jičínského a komunistické disidenty až po opožděné mladočechy nacionálně-liberálního ražení. Koneckonců všichni jsme lidé, podporujeme si svou „osobnost“, máme dobrou vůli, necháme se oklamat a taky děláme chyby. V představě, že Zdeněk Nejedlý je uchopitelný pouze „osobnostně“ (případně psychologicky), z důrazu na asymetrii motivů a následků se vlastně znovu vynořuje stará kompenzační teze, používaná pro omluvy reálného (i nacionálního) socialismu, že totiž upřímnost, čistotu úmyslů a historickou velikost idejí pokazila doba a lidé, protože jim nedostatečně rozuměli, špatně je realizovali a nebyli ochotni se jim obětovat. Snaha rehabilitovat Nejedlého jako „člověka, o němž má smyslu uvažovat“,7 nenaráží u Křesťana jen na slabost analýzy Nejedlého jako vědce a jako politika, ale také na absenci rozboru důsledků jeho vlivu a rozhodování v konkrétních dobových kontextech.

7 ZÍDEK, Petr: Výstraha jménem Nejedlý. In: *Lidové noviny*, příloha „Orientace“ (16.3.2013), s. x.

Jinak řečeno: Křesťanovým programovým „zastřením interpretativní roviny“ (s. 17), které se ovšem vylučuje s jinde zdůrazňovanou hermeneutikou – tj. vlastně vyloučením analýz původu, obsahu a proměn jednotlivých pojmů a idejí (jako „národ“, „socialismus“, „komunismus“, „historický liberalismus“, „lid“, „husitství“, „realismus“, „obrození“, „levice“ a podobně), s nimiž Nejedlý pracoval, které prosazoval, jimiž smířoval nesmiřitelné (podle Nejedlého například měli ve „spor o smysl českých dějin“ pravdu jak Masaryk, tak Pekař) a občas i denunciačně argumentoval, a které se v Nejedlého pojetí často lišily od jejich dobových významů – zůstalo jednání Zdeňka Nejedlého, jeho „chování v různých situacích a orientace v sociálních a kulturních vztazích“ (s. 17) ve své většině vlastně neprůhledným, nehledě na řešení otázky po vnitřní jednotě díla, po jeho historických vrstvách, vnitřních rozporech a nedůslednostech. Neosvětleno nakonec zůstalo i Nejedlého chápání „programovosti“, které přenášel ze své muzikologické praxe do provozu poválečného dějepisectví a které nakonec historika Nejedlého přivedlo od okouzlení fakty ke komicky působícím prezentistickým tvrzením, že „komunismus Jana Žižky je zajisté daleko bližší českému národu než fašismus císaře Zikmunda“ a že Jan Hus by dnes nepochybně „byl hlavou politické strany“, která „by byla velmi blízká ... nám, komunistům“.⁸ Stejně tak zůstala promarněna šance, aby se obecně teoreticko-metodologicky objasnila nedostatečnost a zaslepenost představy jak „programní hudby“, tak „programního dějepisectví“.

Možná by se pak také dalo lépe porozumět paradoxnímu, nicméně trefnému a v mnohém ohledu podnětnému upozornění (s nímž se ovšem Křesťan necítil potřebu vyrovnat), že „Nejedlý vlastně nebyl marxista“ a že si „komunismus představoval jako dovršení národního obrození“.⁹ Je-li tomu opravdu tak, proč se potom Nejedlý přesto dokázal prosazovat, komu ve skutečnosti sloužil a jak se s ním počítalo?

Jenom díky takovémuto oslabování a zastírání ideových problémů „osobnosti“ mohl Křesťan říci o Nejedlém, který moderní české dějiny v prvních dvou třetinách minulého století ovlivnil jako málokdo jiný, že byl „politikem a vědcem v osamění“, a dokonce dát tento slogan do podtitulu celé monografie. Budiž, ale jistě ne v takovém „osamění“ jako jiní, třeba filozof Josef Šafařík, sociolog Inocenc Arnošt Bláha nebo národohospodář Karel Engliš!

Omlouvavý výraz „osamění“ svědčí spíše o bezradnosti autorova vidění než o Nejedlého „habitu“, prosazujícím se ctižádostivě na vědeckém i politickém „poli“ v různých dobách i odlišných ideových konkurencích způsobem, který měl dost dalekosáhlé sociální, politické a kulturní následky. Nehledě na to, že šlo o člověka, který – jak ostatně Křesťanova kniha sama na řadě míst dokládá – se rád stavěl do čela, byl přesvědčen o vlastní neomylnosti, choval se aktivisticky, nedovedl odpouštět (jak o tom svědčí třeba Nejedlého kritika skladeb Josefa Suka jako údajně národně vlažných a povrchních, s poukazem na státní vyznamenání,

8 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha, Sekretariát ÚV KSČ [1946], s. 22.

9 RANSDORF, Miloslav: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Horizont 1988, nestránkované shrnutí autorova stanoviska.

jež Suk v posledním roce první světové války přijal),¹⁰ který účelově „leštil kliky“ (jak se o něm mluvilo mezi československými komunisty v moskevském exilu)¹¹ a využíval různé osobnostní konstelace moci. Jeho pracovitost a po dlouhou dobu i odbornou solidnost, jeho vnímavost kulturních i politických problémů znehodnotovala nesoustavnost, malichernost a nesnášenlivost, snaha prosazovat se jako vědec politicky a politiku používat pro posilování vlastní argumentace, a v některých případech i podlézavost. Mluvit proto o Nejedlého „osamění“, působí spíše jako nedorozumění, a tvrdit, že „životní příběh Zdeňka Nejedlého má rysy tragédie vskutku antické“ (s. 16), jako naivní přehánění.

Křesťanův text o Nejedlém se nečte snadno, známou maximu o „básnivém ožívání probádané minulosti“ (Josef Pekař) či o zprostředkování jejího „porozumění výkladem“ (Max Weber) se naplnit nepodařilo. A „úloha osobnosti v dějinách“ – abych připomenul starý požadavek – proto nakonec zůstala nevyložena, podobně jako role Zdeňka Nejedlého ve vývoji české vědy. Mimo jiné také proto, že žádnou pozornost autor nevěnoval rekonstrukci Nejedlého chápání vědní politiky a vzdělanosti, jeho pojetí teorie a metodologie historické i hudební vědy, chápání historických fakt, principů jejich selekce, způsobů jejich autorského hodnocení, hledání jejich souvislostí, přechodu od zkušenosti k pojmům, umožňujícímu kontrolu objektivit historického poznání, a zejména vztahu „národního“ a „programového“ dějepisce. Tím mám na mysli například Nejedlého přechod k požadavkům, že historik musí umět „překládat historické jevy do dnešní řeči“, aby probouzel „ony tradiční, v hloubi českého lidového člověka tkvící představy i city, jež v nás vstoupila kdysi už naše husitská revoluce“, ve které „se uvolnily všechny síly probuzeného mladě zdravého národa“.¹²

Deskriptivnímu pojetí historické látky odpovídá zvolený Křesťanův idiolekt, směřovaný více do „komedie smíření“ a k „ideové svatbě“ (Hayden White) s Nejedlého osobností, názory a dobou než k distancované naraci Nejedlého úspěchů a „pádů“, jeho iluzí a přehmatů; z principiálního zde dělá Křesťan jen osobní nebo mezilidské. Jeho vyprávění o Nejedlém působí starosvětsky, jak naznačuje už obsah knihy, shrnovaný do položek jako: „Kapitola druhá, ve které sledujeme první velké výboje mladého vědce“; „Kapitola šestá, ve které je náš hrdina Stalinovým hostem“; a podobně. Připomíná to *Život a názory Tristrama Shandyho* Laurence Sterna či *Fieldingova Cudného lokaje a slavného mizeru*, tedy způsoby vyprávění z poloviny 18. století, a je vcelku nejasné, čemu má tento druh estetizace sloužit, když se jej navíc ani nepodařilo v knize důsledněji dodržovat.

Programová neochota zabývat se podrobněji světonázorovými a teoretickými složkami jednotlivých Nejedlého prací v souvislosti s jeho chováním, jednáním a „řešením situací“ vede k nepřehlédnutelným zjednodušením. Projevuje se to

10 NEJEDLÝ, Zdeněk: Josefa Suka Zrání. In: *Smetana*, roč. 9, č. 1 (29.11.1918), s. 9 n.

11 Podle svědectví Erika Steina Jiřímu Křesťanovi, citovaného v jeho knize (s. 302 n.).

12 NEJEDLÝ, Zdeněk: Komunisté, dědici velikých tradic českého národa. In: TÝŽ: *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa: Výbor statí*. Ed. Vilém Kún. Praha, Práce 1978, s. 44, 56 a 93.

především při výkladu „druhého života“ Nejedlého, kde autor o kritickém vztahu k němu moralizuje, opakovaně argumentuje, že se často jednalo o jeho původní stoupence nebo i obdivovatele (viz například s. 422–424), a problém tak z ideové (nebo i věcné) roviny převádí na otázku charakteru. To pak znemožňuje rozlišovat kritiky věcně oprávněné (například Kosíkovo odmítnutí Nejedlého teze o výlučnosti českých revolučních a demokratických tradic a o zvláštních dispozicích českého národa k budování komunismu) od distancí pouze oportunních, i když i ty mohly mít v určité době osvobozující účinek.

Křestan kromě toho používá podobná zjištění pro omluvy postojů Zdeňka Nejedlého jako pro morální odsouzení jiných osob. Tak se například na jedné straně dočteme, že „Nejedlý často vyčkával a postoje s dobou“ – nepochybně také oportunně – „měnil. Názory, jež vyjadřoval v soukromí, se též lišily od těch, jež přednášel z tribuny.“ (s. 369) Na druhé straně o spisovateli Čestmíru Jeřábkově tu stojí, že „svěřoval kousavé invektivy vůči Nejedlému svému deníku, současně mu však psal servilní blahopřání k narozeninám“ (s. 329). Z podobného „rozdvojení života“ (*Doppelleben*) v totalitárních režimech, jež kdysi pronikavě ukazoval německý básník Gottfried Benn, šlo nepochybně vytěžit více: jak pro výklad Nejedlého, tak jeho soupeřů i odpůrců, pro formy kritiky Nejedlého i pro jeho obhajobu, a zejména pro pochopení povahy a rozporů doby samé.

Obecnějším problémem knihy je ovšem způsob vyrovnávání se sekundární literaturou. Uváděné odkazy působí dojmem, že si Křestan účelově vybírá, co se mu právě hodí nebo nehodí, někdy dokonce co se mu zdá zajímavé v souvislosti s jeho vlastní enumerací faktů. Čeho si autoři uváděných prací všímali, co zdůrazňovali a v čem se třeba mýlili, jaký byl jejich postoj a v čem jde Křestan za jejich vidění Nejedlého, to zůstalo stranou. Netýká se to jen shora zmíněného Miloslava Ransdorfa nebo vědoslovně důležité studie z pera sociologa Jaroslava Stráneckého a historika Josefa Hanzala z osmdesátých let,¹³ nemluvě o pronikavých syntetizujících výkladech Vladimíra Macury,¹⁴ ale třeba také Červinkovy monografie z roku 1969,¹⁵ s níž se Křestan „setkává“ až na straně 368 v pěti řádcích. Celkově čtrnáct odkazů na Červinkův text je směřováno jen „adjektivně“, způsobem, který má potvrzovat a kolorovat Křestanova vlastní hodnocení,¹⁶ případně nahradit vlastní analytický soud¹⁷ nebo vlastní materiálovou informací (líčení vztahu Nejedlého k Vítězslavu

13 STRÁNECKÝ, J. – HANZAL, J.: Předmluva (viz pozn. 6).

14 MACURA, Vladimír: Obrozenecský model v Nejedlého koncepci socialistické kultury. In: JIRÁNEK, Jaroslav (ed.): *Zdeněk Nejedlý – klasik naší vědy a kultury: Sborník příspěvků z konference Přínos Zdeňka Nejedlého české a slovenské vědě a kultuře konané ve dnech 10.–12. května 1978 v Liblicích*. Praha, Ústav dějin české a slovenské literatury ČSAV 1979, s. 301–308.

15 ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1969.

16 Bez citací Červinkových obrátů typu „pro slávu a hmotný zisk“ (s. 35), Nejedlého „vysoké pracovní nasazení“ či „vnitřní znepokojení“ (v souvislosti s vydáváním jeho spisů, s. 352) by se přitom Křestanovo vyprávění klidně obešlo.

17 Ve formulacích typu, že Jaromír Paclt „dopustil se nepřesnosti“ (s. 53), že Nejedlý „prosazuje progresivní wagnerismus“ (s. 180) nebo že ve 30. letech „chtěl si s Masarykem ... dál rozumět“ (s. 221) apod.

Nezvalovi). Zde všude by čtenář očekával nejen citaci, ale také podrobnější výklad „v čem“, „jak“ a „proč“. Zajímavý Červinkův pokus rekonstruovat Nejedlého vizi z první poloviny dvacátých let minulého století o „spojenectví různých ‘levic’“ pak Křesťan odbývá slabým (a také jinde v knize opakovaným argumentem), že Nejedlý nebyl v oné době „organizovaným komunistou“ (s. 163), jako by se organizovanost v komunistické straně a prokomunistický aktivismus nebo prokomunistická ideologická argumentace musely beze zbytku krýt.

V neporozumění podobným aktivitám Zdeňka Nejedlého se zřetelně projevuje obecnější, v mnohém ohledu dokonce zásadní nedostatek Křesťanovy monografie, jímž je absence jakékoliv prosopografické perspektivy, která by Nejedlého životní politické a vědecké dílo ukázala jako součást, nebo dokonce jako reprezentaci obecnějších českých a možná i evropských skupinových charakteristik a postojů jeho doby, ať již s ohledem na podobnost středostavovského původu, průběhu kariéry a forem společenské angažovanosti nebo na analogie ve světónázorech, badatelských tématech či hodnotových hierarchiích. Teď nemyslím pouze na silnou „levicovost“ české meziválečné kultury, jejíž důležitou verzi Nejedlý – spolu s některými dalšími osobnostmi – představoval, tedy na převážně „elitní“ (a vnitřně diferencovaný) diskurz tehdejší levice, ale také na důsledky celkového „zmasovění“ (Ortega y Gasset, Emil Lederer, Hannah Arendtová) evropských společností po první světové válce, na specifické sociální, kulturně-politické a ideologické potřeby nově vzniklého státu a na (s tím spojené) hledání prostředků nové identity a koheze národa („odra-kouštění“, zapomenuté kořeny a tradice, „nová“ rovnost a demokracie a podobně). Do tohoto identitotvorného segmentu veřejného života Nejedlý přispěl pokusem o vytvoření zvláštního „dispozitivu“ výkladu českých dějin, kulturních a hudebních vzorů, jehož porušování bylo ve své době riskantní. V mnohém ohledu se dá dokonce hovořit o vytváření nového „občanského náboženství“ (Robert N. Bellah), přinejmenším o reformulaci Masarykovy české „národní filozofie“, která měla husitství, českou reformaci a obrození spojit v jeden celek a kterou Nejedlý zbavil její naléhavé mravnosti, aby ji namísto toho protkal představami lidovosti, slovanství, rovnostářství, sociální spravedlnosti, národní emancipace, programové „přímočarosti“ (S. K. Neumann), a nakonec i „socialistického budování“.

S tím souvisí některé další nezmíněné nebo nedořešené otázky, jako například: Co byl a co ve své době znamenal „levicový realismus“ (Stanislav Strohs), za jehož představitele se Nejedlý po jistou dobu považoval, jak byl vnímán, v co měl tendenci se proměňovat a proč? Hrál u Nejedlého nějakou roli Masarykova koncepce „demokracie sociální“ jako nutného doplňku „demokracie politické“? Kde stál Nejedlý v diskusích umělecké avantgardy s bolševizující se komunistickou stranou a co si myslel o avantgardě a její představě umělecké tvorby a „pokroku“ v umění vůbec? Jak viděl a hodnotil moskevské politické procesy z roku 1936 a co lze v této souvislosti vytěžit ze zjištění, že v době dost intenzivních diskusí o tomto tématu se ho „nepodařilo vylákat do Prahy“ (s. 251)? Odpovědi na podobné otázky se málokdy dají přímo odvodit z dokumentů, ale lze je z jejich souvislostí, náznaků a podtextů „rekonstruovat“.

A vůbec: nemůžeme pro lidi jako Zdeněk Nejedlý, Josef Ludvík Fischer, filozof Ludvík Svoboda, František Xaver Šalda, Hubert Ripka, Inocenc Arnošt Bláha, historik Jan Slavík, Antonín Macek, Jiří Wolker a další použít zajímavé charakteristiky německého historika Otto-Ernsta Schüdekopfa o „lidech na levici zprava“ (*Linke Leute von rechts*), lidech fascinovaných změnami doby po první světové válce, její revolučností a údajnými možnostmi? Svá starší přesvědčení a sociální imaginaci spojovali s podporou prosazující se nové, často neortodoxně pojaté „levicové ideologie“, ve které viděli potvrzení vlastních tužeb po změně nebo výraz nového mládí národa, přičemž někteří své starší „kulturněkritické“ postoje, zejména po ekonomické a sociální krizi na přelomu dvacátých a třicátých let, často nahrazovali postoji politicky „radikálními“. „Demokracie“ se jim pak jevila jako projev slabosti, „sociální“ se proměňovalo v „socialistické“ (nebo dokonce komunistické), „lid“ se stával „historickým subjektem“, prakticky identickým s „proletariátem“, a mezi ideologií a politikou se vsouvala historická jedinečnost národní zkušenosti, komprimovaná v pojmech „charakter lidu“ (Georgij V. Plechanov), „mentalita“ (Nikolaj I. Bucharin) či „česká míza“ (S. K. Neumann) a podobně. V podobě opakovaného obratu „český národní charakter“ se u Nejedlého s podobnou „historickou specifikací“ (z hlediska marxistické ortodoxie ovšem silně revizionistickou) ostatně setkáváme ještě dlouho po druhé světové válce.

Na 569 stranách Křestanovy knihy se zdá všechno shromážděno, ale málo vysvětleno. Nakupení faktů bez výkladu nakonec zůstává jen pouhou, i když třeba bohatou, reprodukcí fakticity, jejíž potřeba být vyložena zůstává i „po Křestanovi“ nezměněna. Dušan Třeštík si v polovině devadesátých let stěžoval, že se česká historiografie dostala „do rukou archivářů“, čímž mínil její deskriptivnost, teoretickou slabost a výkladovou nedostatečnost, ale také spontánní provinciálnost (jako by pro daný případ například neexistovaly intenzivní francouzské diskuse z osmdesátých a devadesátých let o povaze, možnostech a úkolech historické biografie atd., české historické a sociálněvědní veřejnosti záslužně zprostředkované pražským centrem CeFREs).¹⁸

V řadě ohledů je Křestanova kniha o Nejedlém promarněnou příležitostí. Nejednotná koncepce a zjednodušující metodologie přinesly vzdor úctyhodnému rozsahu hubený výsledek. Bude-li se chtít čtenář dozvědět něco o skutečném postavení, významu a roli Zdeňka Nejedlého v českých politických a intelektuálních dějinách dvacátého století, bude-li chtít porozumět jeho úspěchům i selháním, bude muset i po Křestanově biografii sáhnout k jiným, bohužel tematicky rozptýleným, ale také méně ambiciózním zjištěním, třeba z pera Vladimíra Macury. Anebo znovu a důkladněji promyslet to, co se Křestanovi podařilo shromáždit.

18 Viz např. *Cahiers du CeFREs*, č. 8: *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. Praha, CeFREs 1995.

Diskuse

Co zbývá z (anti)mýtu Zdeňka Nejedlého

Doubravka Olšáková

Kniha Jiřího Křesťana *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*, kterou v roce 2012 vydalo nakladatelství Paseka spolu s Národním archivem, je v českém prostředí bezesporu důležitým milníkem – a to nikoliv proto, že se dočkala roku 2013 prestižní ceny Magnesia litera jako nejlepší titul „literatury faktu“ i dalších ocenění anebo kvůli záplavě anotací, upoutávek a recenzí, které se jí věnovaly v míře nad místní obyčej hojně; ale především z toho důvodu, že klade jednoduché, všeobecné až triviální otázky, které česká historiografie dosud vlastně neměla čas náležitě zpracovat.

Jednou z nich je už samo kritické a komplexní zhodnocení významu a role Zdeňka Nejedlého v československé vědě a kultuře. Šedesát let od jeho úmrtí jsme si ve vší tichosti připomněli 9. března 2012.¹ Obraz a otisk Zdeňka Nejedlého v dnešní české společnosti je více či méně nereflktován, přestože ovlivnil dvě (ne-li více) poválečných generací. V prvé řadě se do jejich kolektivní paměti zapsal svým konceptem českých dějin, který se dostal do učebních osnov a přetrvával zde až povážlivě dlouho. České kolektivní povědomí však ovlivnilo také jeho protežování Bedřicha Smetany na úkor Antonína Dvořáka, od něhož bylo sice oficiálně upuštěno dávno před jeho smrtí, dodnes však přetrvává v podobě vnímání Smetany jako „nejnárodnějšího“ českého skladatele. A koneckonců i generace „husákovských dětí“ vyrůstaly na povinné četbě *Starých pověstí českých* Aloise Jiráska a dalších Nejedlého

1 Srv. např. OLŠÁKOVÁ, Doubravka – RAK, Jiří: „Náš“ Zdeněk Nejedlý. In: *Literární noviny*, roč. 23, č. 28 (2012), s. 22 n.

oblíbenců. Jeho poválečné působení na pozici ministra školství je pak vnímáno jako kvintesence sovětizace české vědy, kultury a školství po roce 1948.

Obraz Zdeňka Nejedlého v českém prostředí proto díky rámcům kolektivní paměti přetrval všechny historické zlomy a nabyl podoby jakéhosi „démona“, zaklínadla všeho zlého v československé vědě a kultuře poválečného období – téměř jako by si česká historiografie v letech 1948 až 1989 stvořila svébytný „kult osobnosti“, jehož stín milosrdně překryje role a úlitby těch bezvýznamnějších, na nichž však režim spočíval více než pevně. Biografie Zdeňka Nejedlého, „autora dramatu pro loutkové divadlo“ (s. 26), jak jej Jiří Křesťan charakterizuje v době jeho jinošského mládí, je však překvapivě průvodcem toho, kterak Zdeněk Nejedlý „kráčel od porážky k porážce“ (s. 94). Tento pohled se v kontextu přístupu většiny české společnosti² k „všemocnému“ Nejedlému víceméně vymyká a právem vzbuzuje zájem a zvědavost.

Jiří Křesťan sleduje Nejedlého kariéru krok za krokem, postupně od útlého dětství až po jeho smrt. Čistě chronologický řád vyprávění prokládá tematickými exkurzami věnovanými významným *topoi* Nejedlého života: historii, muzikologii, příklonu ke komunistické straně, emigraci a válečnému pobytu v Moskvě i jeho poválečnému působení v československé politice. V těch pasážích, které rozpracoval soustavně jinde,³ je autor stručný, přesto ne zkratkovitý. U vybraných témat, kterým se autor či jiní historici dostatečně nevěnovali, se Jiří Křesťan pouští do detailnějšího rozboru.

Přestože se autor věnuje určitým aspektům Nejedlého života velmi pečlivě, rozpor mezi Nejedlého obrazem v české společnosti a jeho reálným vlivem na dění uvnitř komunity, v níž se právě pohyboval, nabývá s postupem výkladu až zarážejících rozměrů. Vždyť ke konci již vystupuje Zdeněk Nejedlý jen jako zarputilý stařec, bez skutečného vlivu na události, ovšem stále ještě s nepřehlédnutelnou aureolou moci.

Zbývá otázka co je důvodem tohoto rozporu, neboť v době, kdy činnost Zdeňka Nejedlého fakticky kulminovala a kdy se mu konečně začalo dostávat uznání, obdivu i vyznamenání, je popisován spíše už jako stín onoho velkého muže a bojovníka z meziválečné republiky. Na jedné straně lze mít za to, že pro komplexní objasnění činnosti Zdeňka Nejedlého v poválečném období dosud schází řada podkladových studií, z nichž by autor mohl čerpat.⁴ Na straně druhé umožňuje Jiřímu Křesťanovi tento interpretační model vysvětlit i to, proč Zdeněk Nejedlý fakticky podlehli diktátu

2 Publikace se zaměřuje prioritně a především na český kontext, slovenský rozměr ponechává poněkud stranou.

3 Viz především KŘEŠŤAN, Jiří: *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*. Praha, Státní ústřední archiv 1996.

4 Většina textů publikovaných o Nejedlém po roce 1989 se buď zabývá obdobím před rokem 1945 (HAVELKA, Miloš: Kdy a jak se Nejedlý rozešel s Gollovou školou. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 7, č. 1 (2010), s. 113–123) nebo opakuje klasická „nejedlovská“ klišé, jak je tomu třeba v případě popularizujících textů Pavla Kosatíka (KOSATÍK, Pavel: Pan Důležitý: Zdeněk Nejedlý (1878–1962). In: *Týden*, roč. 11, č. 29 (2004), s. 66 n.; TÝŽ: Profesor svůdce – Zdeněk Nejedlý (1878–1962). In: *Respekt*, roč. 20, č. 31 (2009), s. 60 n.). Jiří Křesťan se poválečnému Nejedlému věnoval již v některých dřívějších studiích (KŘEŠŤAN, Jiří: „Poslední husita“ odchází: Zdeněk Nejedlý v osidlech kulturní politiky KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 9–44).

stalinistické linie poválečné komunistické elity: částečná rezignace a snaha zachránit vyznávané tradicionalistické ideály vahou vlastní autority a renomé, které si vydobyl v meziválečném období, tak podle něj byly jeho snad jedinou možnou obranou před stupňujícím se tlakem. Z významného komentátora, polemika a univerzitního vědce meziválečného Československa se (vědomě?) stával nešťastný, zatrpklý stařec bez vlivu. Přesto se lze důvodně domnívat, že v poválečném Československu pro stále ještě ambiciózního Nejedlého se stala vysoká politika každodenním chlebem; ba co víc, byl jí často schopen a ochoten velmi mnoho obětovat.

Po roce 1945 však textu ubírají na dramatickosti skryté linie vedlejších příběhů, které se rozehrávaly snad za Nejedlého zády, nikoliv však zcela bez jeho vědomí. Mám tu na mysli především osobnosti, které musel Zdeněk Nejedlý obětovat svému mocenskému vzestupu. Například životní osudy muzikoložky Anny Patzakové tvoří ono slepé místo v Nejedlého životopisu, pro něž se hledá vysvětlení jen velmi obtížně. Její dosazení na místo vedoucí katedry muzikologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy po roce 1945 představuje poněkud paradoxně vyvrcholení Nejedlého vlivu v oboru, v němž získal profesuru, ovšem fakticky se mu po roce 1939 již téměř nevěnoval. Zdenku Nejedlému se podařilo dosadit na toto místo svou žačku nejvěrnější, která nejevila nejmenší snahu jakkoliv se svému učiteli vzdalovat, ale naopak pilně kráčela v jeho stopách.⁵ Náhlé uvěznění Anny Patzakové v roce 1950 – ženy, která přesně v intencích Nejedlého filozofie české hudby (dá-li se to tak říci) prosazovala na katedře Smetanu a potlačovala Dvořáka – představuje jeden z prvních velkých otazníků v Nejedlého poválečné kariéře. Možných scénářů, proč k incidentu došlo, se naskytá hned několik. Lze spekulovat o tom, že Zdeněk Nejedlý se prostě rozhodl obětovat ji společně s manželem Václavem Patzakem (který posléze ve vězení zemřel),⁶ aby upevnil své postavení v nových poměrech. Stalinisté typu Gustava Bareše či Václava Kopeckého se totiž mohli zaleknout rostoucího vlivu sociální demokracie na ministerstvu i na školách. Manželé Patzakovi se k sociální demokracii otevřeně hlásili, a třebaže inklinovali k jejímu prokomunistickému křídlu, mohli tak vzbuzovat podezření, vedoucí k tlaku na náležitou „očistu“. Můžeme však uvažovat také o cíleném strategickém oslabování Nejedlého vlivu v úřadě i mimo něj. V té době již byla aureola Zdeňka Nejedlého bezesporu natolik silná, že nebylo možné jej přímo odstranit, ale pouze postupně izolovat (ovšem hlavní důvod izolace Nejedlého od reálné politiky bohužel neznáme). Obětování manželského páru, který byl rehabilitován teprve v roce 1963 (tedy rok poté, co Zdeněk Nejedlý zemřel), mohlo být také prostě jen demonstrací síly jeho protivníků v mocenském soukolí režimu. Pak to ale znamená, že teze „za vše zlé v československé vědě a kultuře může Zdeněk Nejedlý“ prostě neplatí a realita byla mnohem komplikovanější.

5 O případu manželů Patzakových Křesťan pojednal v 2. části své studie „Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty“ v *Soudobých dějinách* (roč. 16, č. 4 (2009), s. 519 n.).

6 Viz VOREL, J. – ŠIMÁNKOVÁ, A. – BABKA, L. (ed.): *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech*, sv. 2. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2004, s. 83, dokument č. 6 – Vyjádření bývalého prokurátora J. Urválka k situaci v justici a soudnictví ve 40. a 50. letech, 5.7.1968.

Jestliže Křesťanovo podání mnohočetných předválečných aktivit Zdeňka Nejedlého je precizní sondou do vzestupu levicového intelektuála v prvorepublikovém Československu, nad jeho působením po roce 1945 se i po vydání Křesťanovy biografie vznášejí četné otazníky. Mnohé z jeho oficiálních úkolů, funkcí či pověření se v publikaci nedočkalo náležitého zhodnocení, jako například jeho role ve funkci prvního předsedy Československé akademie věd, v Pugwashském výboru a podobně. Odpovědi, které kniha nabízí, je v tom směru méně, než bychom si přáli. Jinak řečeno, stále existují v Nejedlého poválečném životě příslovečná bílá místa, jejichž prozkoumání je pro pochopení tehdejší kulturní a vědní politiky klíčové. Až člověka napadá, že by snad bylo lepší rozdělit jeho životopis na dva díly.

Namísto závěru zařadil Jiří Křesťan kapitolu věnovanou „druhému životu“ Zdeňka Nejedlého. V mnoha směrech se však jeho text vymyká tradičnímu pojmání „druhého života“, jak jej známe z české historiografie, a především z prací Vladimíra Macury.⁷ Místo faktické reflexe proměn obrazu Zdeňka Nejedlého v různých vrstvách kolektivní paměti, která činí z „druhého života“ v českém prostředí osobitou historiografickou disciplínu,⁸ se zde setkáváme s pečlivou analýzou možného vlivu Zdeňka Nejedlého na české prostředí a českou kulturu – ve smyslu její reflexe ve společnosti.

Jak se však zdá z vyprávění pamětníků (namátkou uveďme historika Jiřího Kořalku či filozofku Jaroslavu Peškovou), byl to paradoxně právě „odkaz“ tradic Zdeňka Nejedlého, který v Československu stimuloval výzkum kolektivní paměti již záhy po jeho smrti. Vůči konceptu „českých národních tradic“, který Nejedlý vytvořil a díky svému vlivu i prosadil, se přirozeně začala bouřit mladá generace historiků, kteří cítili potřebu se s ní kriticky vyrovnat.

Potřeba vymezovat se vůči Nejedlého konceptu je jasně patrná u všech takzvaných nik české historiografie. Nejedná se zde pouze o husitologická sympozia v Táboře či komeniologická sympozia v Uherském Brodě, ale především o takzvané Smetánovské dny v Plzni. Poněvadž by z mé strany nebylo objektivní věnovat zde větší prostor nejedlovským variacím u husitologických sympozií či komeniologických bádání, upozorňuji pouze na význam této pro českou historiografii zcela zásadní proměny tradičního historického diskurzu nastoleného po válce Zdeňkem Nejedlým pro kontinuální vývoj české historiografie i v době takzvané normalizace.

Pro sociology paměti a historiky, kteří se alespoň částečně věnují tématu „druhého života“, však klade tato poslední kapitola Křesťanova životopisu zajímavé otázky: Nakolik byl postoj české společnosti k osobnosti Zdeňka Nejedlého odrazem touhy po kontinuitě předválečného a poválečného Československa – a zároveň také kombinací „kultu osobnosti“ v poválečné éře? Byl jeho obraz odvozován spíše od prvorepublikového kultu „tatíčka Masaryka“, či spíše od poválečného kultu Josifa Vissarionoviče Stalina a Klementa Gottwalda? Vždyť postavením a pověstí se mu

7 MACURA, Vladimír: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha, Pražská imaginace 1992; TYŽ: *Znamení zrodu: České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany, H&H 1995.

8 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 269–280.

nevyrovnal nikdo z tehdejších vrcholných administrátorů kultury: od Václava Kopecného k Ladislavu Štollovi, který se ovšem v pozdějších, především osmdesátých letech díky svým funkcím a postavení hegemonu české literatury onomu výlučnému obrazu Zdeňka Nejedlého velmi přiblížil... To jsou však jen letmé úvahy, rozpracování tohoto tématu je totiž spíše námětem pro další (pravda, méně objemnou) knihu.

Na závěr tedy shrnutí: Křesťanova kniha vypráví život Zdeňka Nejedlého zřejmě skutečně „tak, jak se udál“. Kontext, situace a vazby ne vždy rozkrývá do všech detailů. Poučený čtenář ovšem ví, kde tyto kontexty hledat, nepoučeného pak exkurzy do rozsáhlých a pestrých aktivit Zdeňka Nejedlého neodvádějí od hlavní linie příběhu a neruší. Co do zpracování a koncepce textu ční Křesťanova biografie Zdeňka Nejedlého vysoko nad českou historickou produkci ze dvou důvodů: Tím prvním je fakt, že na knize je už na první pohled vidět, jak mocně autora psaní bavilo. V českém prostředí je to jev nevídaný a jeho důsledkem je mimo jiné i to, že entuziasmus a nasazení autora strhávají i čtenáře. Místo akademického jazyka a sáhodlouhých souvětí nacházíme zde autora vyprávět příběh, tak jak to v české historiografii uměl například Josef Petrán.⁹ Příběh je zde zároveň jakousi hrou, do níž historik vstupuje zprvu v roli rádoby nezaujatého vypravěče, aby „hrdinovi“ příběhu stále více propadal a nakonec dospěl k poznání, že se ocitl v hermeneutickém kruhu. Jak jinak chápat dvě kontradiktorní věty v úvodu a v závěru Křesťanovy publikace: „Neboť nejsem Zdeněk Nejedlý“ (s. 18) – „Neboť jsem Zdeněk Nejedlý“ (s. 28)? Závěrečné konstatování popírající úvodní formulí je odevzdaným poznáním, že původní východisko přestalo existovat, poněvadž již neexistuje výchozí „předsudek“ – možnost bádát nezaujatě.

Druhým významným milníkem je tu fakt, že Křesťanova monografie svým způsobem rehabilituje hierarchii publikační činnosti v Čechách. Je totiž vyvrcholením autorova dlouholetého badatelského úsilí a předcházela jí celá řada přípravných studií (podle bibliografie celkem úctyhodných třiačtyřicet textů). Ty byly publikovány v rozmezí roků 1990 a 2012, tedy během dvaadvaceti let před vydáním knihy. Jiří Křesťan se jako jeden z mála českých historiků vrací zpět k tradičním akademickým postupům – namísto „publikací pro publikace“ se vydal cestou pečlivého a postupného rozpracovávání statí a studií přes přípravnou monografii až po výsledné završení díla. Knihu lze tedy vnímat v celkovém kontextu pouze s přihlédnutím k této publikační aktivitě jejího autora. Jasně je to patrné například u pasáží věnovaných sporu o smysl českých dějin, kde autor předpokládá, že čtenář je s jeho předchozí publikací již seznámen.¹⁰

Z pohledu soudobých dějin, zejména pro poválečné období, lze však Křesťanovu monografii hodnotit jen obtížně: v rámci dvou snad již jasně vyprofilovaných interpretačních proudů poválečné kulturní politiky, respektive vědy a kultury, je Křesťanův životopis jedinečný v tom smyslu, že je fakticky nezařaditelný. Nepřiklání se k proudu, který chápe vývoj a podobu vědy a kultury po únoru 1948 jako důsledek

9 Viz PETRÁN, Josef: *Kalendář: Velký stavovský ples v Nosticově Národním divadle v Praze dne 12. září 1791*. Praha, Československý spisovatel 1988.

10 KŘEŠŤAN, J.: *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*.

mocenských sporů a diskusí uvnitř KSČ mezi „tvrdými“ a „umírněnými“ stalinisty.¹¹ Velkou většinu těchto sporů a úvah o směřování poválečné kultury nechává totiž zcela stranou, aniž by rozebíral jejich vliv na Nejedlého osudy. Ve svém vyznění však jednoznačně nepřítakává ani těm interpretům, kteří se (zejména v poslední době) snaží najít vysvětlení změn ve společnosti, kultuře a vědě v širším kontextu antropologických či sociologizujících přístupů a jsou skeptičtí k „tradičním“ výkladům jednostranné sovětizace.¹² Jiří Křestan prostě napsal biografii Zdeňka Nejedlého jako čistou naraci příběhu jednoho lidského osudu. Zní to skoro až banálně, ovšem domnívám se, že pro historika nemůže být větší poklony.

Nakonec ale přeci jen ještě jedna úvaha: byl tedy Zdeněk Nejedlý vědcem a politikem v osamění? Respektive, proč zvolil Jiří Křestan právě tento podtitul? Zdeněk Nejedlý nikdy nebyl osamělým pěšákem; naopak, po četbě celého svazku se nelze ubránit pocitu, že si tento muž až chorobně zakládal na společnosti druhých: svých učitelů, svých žáků, svých žen, politiků, obdivovatelů, funkcionářů a ke stáří i zdravotních sester. Z jeho manýr, aktivit, funkcí, produkce vědecky excelentních, ale i více než pochybných textů, ale především z otisku, který zanechal v českém prostředí, lze usuzovat na jediné: jeho samota byla až nepříjemně podobná té samotě, jakou poznal Stalin či Gottwald a další vůdčí představitelé komunistických režimů ve střední a východní Evropě.

11 Srv. např. KNAPÍK, Jiří: *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov, Šárka 2000; TÝŽ: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004; TÝŽ: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006; KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst, 1998.

12 Viz např. ŠÁMAL, Petr: *Soustružníci lidských duší: Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*. Praha, Academia 2009; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha, Academia 2014; pro dobu tzv. normalizace BREN, Paulina: *Zelínář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013.

Recenze

Jeden krok vpřed, jeden vzad *Moc a masové násilí ve stalinském SSSR*

Daniela Kolenovská

CONQUEST, Robert: *Velký teror: Nové zhodnocení*. Z angličtiny přeložil Milan Dvořák. Praha, Academia 2013, 812 stran, ISBN 978-80-200-2078-9;

GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Z angličtiny přeložili Jan Mervart a Jakub Rákosník. Praha, Academia 2012, 868 stran, ISBN 978-80-200-2035-2.

Dějiny Sovětského svazu nepřestávají budit zájem badatelů navzdory tomu, že dávno zanikl. Jeho meziválečný vývoj zůstává stále fascinujícím příběhem společnosti, která poznamenána dramatickými zvraty vstoupila sebevědomě do druhé poloviny dvacátého století a vtiskla mu vlastní hodnoty i nevyřešené problémy. Jejich zkoumání v sobě nese množství etických úskalí, která se vedle zvýšených nároků na badatelskou erudici a poctivost dotýkají také nejhlubších otázek lidství a lidskosti, a odborná diskuse také proto nebyla dosud uzavřena. Česká historiografie se v tomto ohledu neliší od světové, má ovšem méně prostředků a trpí dosud mezerou vytvořenou v dobách socialistické cenzury. Po desetiletí postrádaná špičková zahraniční literatura je sice postupně výběrově překládána, její dodatečné zpřítomnění v českém prostředí však pobízí k diskusi, kterou západní sovětologie již překonala. Zatímco jazykově zdatní badatelé tento kruh překročili studiem originálních titulů, širší veřejnost, která je do značné míry odkázána na překlady, tomuto sekundárně

produkovanému zaostávání lehce podléhá. Naštěstí existují i překladové počiny, které slibují podobnou diskusi v závětrí vystavit poněkud čerstvějšímu vánku.

Nakladatelství Academia vyzvalo k hledání nových způsobů poznání sovětské minulosti překladem kolekce studií *Za obzor totalitarismu* v roce 2012. Sheila Fitzpatricková a Michael Geyer shromáždili přední historiky německých a sovětských dějin a poskytli jim prostor pro komparativní uvažování o materiálu nahromaděném v uplynulém čtvrtstoletí.¹ Výsledek se zdárně vyrovnává s minulými teoretickými, terminologickými i faktografickými diskusemi a navrhuje cesty, jak oba režimy začlenit do kontextu světového vývoje dvacátého století a do dějepisu století jednadvacátého. Kniha zasluhuje pozornost i proto, že se jejím prostřednictvím poprvé v češtině setkáváme s mimořádným dílem americké historičky Sheily Fitzpatrickové. Rok po vydání tohoto inspirativního souboru redaktoři Academie zamířili zpět ke klasikům západní sovětologie. Autor zvoleného titulu *Velký teror* Robert Conquest² k nim neodmyslitelně patří, podobně jako Edward Carr, Marc Ferro, Martin Malia nebo Bernard Pares. Narozen v roce bolševické revoluce, vydal své první historické studie v šedesátých letech, kdy se západní sovětologie po éře silně politizovaných výkladů minulosti nadechla k fundovanějším výzkumům revizionistů.

V Conquestovi našla tehdejší historická věda svého Orwella. Stejně jako on se v mládí sblížil s britskou intelektuální extrémní levicí, kopíroval její nadšení pro sovětský antifašismus, její odmítnutí paktu Molotov–Ribbentrop i válečný příklon k přísnější analýze dostupných informací. Neudržitelnost teorie totalitarismu jako jediného východiska ke zkoumání sovětské reality pak počátkem šedesátých let přiměla Conquesta navázat na předválečné kritiky Sovětského svazu. Využil zejména ty levicové, včetně předáka Kominterny Borise Souvarina nebo Stalinova úhlavního nepřítele Lva Trockého. Odmítl (poněkud prvoplánově) naopak frenetické manžele Webbovy. Jeho východiska tedy nebyla originální, střetla se však s novou situací. Nikita Chruščov tehdy částečně připustil diskusi o stalinském teroru, rehabilitoval dokonce některé jeho oběti a zasadil se také o částečné zveřejnění několika málo dokumentů. Další dokumenty zpřístupnil Merle Fainsond, když v roce 1958 vydal výbor z archivu smolenského stranického sekretariátu, který Američané získali po dobytí Berlína. K tématu se začali vyjadřovat stále početnější a organizovanější sovětsští disidenti (z nich Conquestovi posloužil zejména Alexandr Solženicyn). Ve výsledku západní sovětologie již nemohla setrvat v přehlížení rozsáhlého souboru šokujících svědectví emigrantů carské i sovětské éry. Conquest byl první, kdo dokázal celou látku systematizovat a vybavit univerzálně srozumitelnými pojmy. Teprve s jejich oporou mohli revizionisté odmítnout totalitární koncept sovětské reality, prohlásit, že bolševická strana nikdy neovládla celou společnost, a zkoumat bolševický teror nikoliv jako neoddělitelnou součást sovětského systému, ale jako nástroj politického boje.

1 Původní vydání: GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*. New York, Cambridge University Press 2009.

2 Původní vydání: CONQUEST, Robert: *The Great Terror: a Reassessment*. London, Pimlico 1992.

Robert Conquest si za takový příspěvek historické vědě plně zasluhuje uznání a pochopitelná je i jeho snaha vyslovit se k pádu Sovětského svazu. Podobně motivované publikace renomovaných sovětologů koneckonců ovládaly odbornou diskusi závěru minulého století. Conquest se v ní vyslovil v zásadě jednoduchým sdělením: měl jsem pravdu. Skutečně je, po tolika letech a publikacích uznávaných autorů, tak málo co dodat? Chci se zde zaměřit především na konceptuální stránku Conquestova díla. Stranou proto nechávám střety o fakta, k nimž vzniká mnoho příležitostí již jen vinou dosud nesystematického způsobu uvolňování a opětovného utajování sovětských archivních dokumentů. Známe-li za takové situace všechny rozhodující detaily, zůstává otázkou pro všechny seriózní badatele. O to důležitější je základní koncept, s nímž se autor námětu ujmá.

Conquest celé téma sleduje z odstupu, a přestože je zřejmé, že lituje promarněných příležitostí ke svržení Stalina, zachovává odmítavé stanovisko k bolševikům jako takovým. Z textu prosvítá dokonce Conquestovo mínění, že jsou zodpovědní za degeneraci celé evropské radikální levice. Z revolucionářů kolem Lenina měla podle něho správný odhad snad Rosa Luxemburgová, když předpověděla, že absence voleb a svobodného boje názorů nutně povede k byrokratizaci a brutalitě. Přesně to se podle Conquestova přísně chronologického popisu událostí v Sovětském svazu stalo. Potlačení stranické diskuse a utilitární vytvoření flexibilní kategorie trockistů, údajných antirevolučních spiklenců, v polovině dvacátých let podle něho představovalo součást Stalinova předem připraveného plánu. Střety o ekonomické nastavení země a o vinu za následné hospodářské potíže společně s drastickou kolektivizací, hladomorem, pracovními tábory a důslednými represemi potenciálně oponujících stranických skupin tvořily nepřetržitou, cíleně prováděnou Stalinovu kampaň za politickou proměnu strany a státu. Nešlo o samoučelný teror nebo vizi generální linie k budoucímu blahobytu, ale o prosazení nového politického uspořádání, které se opíralo o nekritické stranické technokraty, považující surové násilí za standardní prostředek běžného výkonu jakékoliv funkce. Stalinský systém proto podle Conquesta přetrval i snahy o destalinizaci a zhroutil se teprve v pokusu o politickou reformu na konci osmdesátých let minulého století.

Samotný počátek „ježovštiny“, jak bývá Velký teror podle tehdejšího šéfa sovětských bezpečnostních složek označován v ruských textech, klade Conquest do roku 1934. Tehdy Stalin reorganizoval v zájmu zvýšení efektivity bezpečnostní aparát a podle Conquesta prokazatelně připravil vraždu svého potenciálního stranického konkurenta Kirova, aby dal cíleně průchod ruské tradici a trendům nastoleným Leninem, a pod záminkou hledání viníků za Kirovovu smrt rozpoutal z moskevského centra řízené bezbřehé represe. Podobně podle Conquesta Stalin využil v červnu 1936 i smrti Maxima Gorkého, který údajně jako jediný mohl pozvednout hlas na obranu spravedlnosti.³ Stalin podporoval zapálené mladé stránky

3 Výklad vraždy Kirova a smrti Gorkého ilustruje zmíněné rozkladné působení nejistoty o úplnosti pramenů na odbornou diskusi. Co přesně se roku 1934 a 1936 odehrálo, není dodnes jasné a interpretace obou úmrtí a případného Stalinova podílu na nich historiky stále rozděluje. Každé mínění lze přitom fundovat dokumenty.

a vytvářel pro ně paralelní instituce, které si vzájemně konkurovaly při plnění svých „úkolů“. Každodenní brutalita a nejistota pak podle Conquesta definitivně paralyzovaly revolučním a kolektivizačním násilím vyčerpané sovětské obyvatelstvo a bezohledné čistky aparátu Kominterny se postaraly o totéž v mezinárodním komunistickém hnutí. Když Stalin tímto způsobem saturoval své osobní vnitropolitické ambice, tvrdí Conquest, neváhal zlikvidovat také velení Rudé armády, aby si nad ní dlouhodobě zajistil kontrolu a aby současně prosadil také vlastní zahraničně-politickou vizi založenou na alianci s Hitlerem. Teror tak splnil Stalinem předem zamýšlené cíle, a aby se nevymkl jeho kontrole, byl s pomocí nového šéfa lidového komisariátu vnitra (NKVD) Lavrentije Beriji zastaven. Země byla rozdracena, uzavírá Conquest. Sjezd komunistické strany v březnu 1939 pak situaci konsolidoval politicky. Zvolil nový stranický ústřední výbor, v němž namísto skutečných osobností působila uskupení kolem nejsilnějších Stalinových stoupenců, soupeřících o jeho přízeň, a tak i o propůjčení reálné moci. Na konci Stalinovy mocenské kampaně zůstalo podle Conquesta celkově dvacet milionů obětí (tento odhad poději revidoval na třináct až patnáct milionů), z čehož více než polovina byla terorem zasažena mezi lety 1936 a 1938. Přibližně milion obětí tvořili příslušníci bolševické strany. Z těch, kteří byli zadrženi, bylo popraveno minimálně deset procent, tedy také zhruba milion. Pokud jde o mrtvé mimo věznice, přičetl Conquest Stalinovi k tíži ještě dva miliony z odhadovaných osmi milionů odsouzených k převýchově ve Státní správě táborů (Gulag).

Odborníci, kteří po Conquestvi analyzovali materiály i vzpomínky sovětských emigrantů a později i sovětské archivy, docházeli často k jiným počtům obětí teroru i k jiným charakteristikám sovětské společnosti. Popírali například, že by celá společnost byla zotročena a znehybněna strachem, že by neuměla odolávat, vytvářet a udržovat nezávislé sítě. Upozorňovali také na relativní nezávislost regionálních administrativ na vzdáleném moskevském centru, na svévoli bezpečnostních složek i zhoubnou ctižádost a soutěživost lokálních činitelů. Analyzovali jednotlivé kategorie nenominálních obětí a poukazovali na národnostní a zahraničněpolitický rozměr kampaně nebo odkazovali na mobilizační potenciál teroru na cestě k urychlené modernizaci země. Často přitom čelili námitkám, že bagatelizují stalinskou zvělost, přeceňují některou dílčí složku teroru či ignorují kontext ruské historie a nedokáží vysvětlit téma vcelku.

Určitou disparátnost a neochotu k formulaci „velkých“ závěrů lze konečně vytýkat i souboru *Za obzor totalitarismu*. Ten však díky srovnání s historiografií o nacistickém Německu nabízí sovětologii obecnější perspektivu a živelný růst kvantity i kvality jejích výsledků zasazuje do racionálního rámce rozvoje vědního oboru od chvíle, kdy získá potřebné podklady a volnost. Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková odmítli možnost, že by stalinský a hitlerovský systém byly shodné, akceptovali však podobnost mnoha jejich projevů. A protože zkoumání hitlerovského Německa považovali za pokročilejší (zejména vlivem podstatně delší dostupnosti pramenů), otevřeli jeho prostřednictvím sovětologii témata překonávající její kánon postsovětských let. Česká varianta knihy navíc díky precizní práci obou překladatelů překračuje

terminologická klišé české historické rusistiky a srovnává její rozumění pojmům se soudobou světovou historiografií.

Kniha je rozdělena do čtyř oddílů. Jako první srovnávají čtyři historici ve dvou studiích (vždy jeden sovětolog a jeden specialista na nacistické Německo) efektivitu a limity těch, kdo kontrolovali výkon konkrétních aktů vládnutí. Do oddílu „Socializace“ přispělo historiků šest podle stejného klíče třemi studiemi, v nichž analyzují schopnost sociálních klasifikací nacismu a stalinismu vytvářet společenskou realitu. V oddílu „Transnacionální historie“ pak další dvě studie konfrontují vzájemné působení stalinismu a nacismu. Přestože žádný z textů výboru *Za obzor totalitarismu* nelze ignorovat, ke kritickému vnímání Conquestova díla inspiruje nejvýrazněji v části nazvané „Násilí“. Pro účely této recenze se proto budu zabývat pouze v ní obsaženými texty.

Christian Gerlach a Nicolas Werth se společně soustředili na popis násilí jako nástroje státu. Nechtěli vstoupit do sporů intencionalistů a funkcionalistů, orientovali se na empirický výzkum a zajímaly je způsoby násilí, jejich intenzita a stupeň, to vše v kontextu státní ideologie a rozhodování státního aparátu. Shodli se na tom, že německá a sovětská společnost vyčnívají nad všechny ostatní jako extrémně násilné, protože tam, kde jiným stačila prostá brutalita, ony diferencovaly strategii a formy masového násilí v zájmu selektivní sociální politiky. Německé a sovětské násilí se podle nich lišilo měrou integračního úsilí vůči domácí populaci, cílením dovnitř státu nebo navenek i ve své schopnosti plnit vyvražďovací plány. Upozorňují, že oba režimy měly k etnicky založenému násilí odlišné motivy, jiná byla i jejich očekávání. Ta Gerlach a Werth interpretují jako různý přístup k budování národního státu (etnicky homogenní expandující versus mnohonárodnostní stát disciplinovaných menšin).

Podobně jako Conquest se i oni setkali s novou mezinárodněpolitickou situací, která rozvolnila předchozí výklad, a podobně jako on se snaží upozornit na neprobádané druhy pramenů. Soustřeďují se přitom na ty, které souvisejí s viktimizací „asociálů“ a „nebezpečných živlů“ v obou společnostech. Pojem masového násilí (zločinů) však Gerlachovi a Werthovi dovolil podstatně rozšířit hranice toho, co Conquest označil za Velký teror. Jejich studie začíná v polovině dvacátých let a oběti sčítá až do druhé poloviny čtyřicátých let, kdy v Sovětském svazu skončil poválečný hladomor. Případové analýzy mechanismu násilí proti etnicky definovaným skupinám a proti válečným zajatcům pak ukazují oproti Conquestovi znovu podstatně širší společenskou distribuci podílu na ničení domnělé lidské hrozby. Podle Gerlacha a Wertha obě zkoumané skupiny nevzbuzovaly soucit běžného obyvatelstva, jež proto aktivně pomáhalo se zahájením a uskutečněním masového násilí proti nim. Hromadné násilí se, jak tvrdí oba autoři, odehrávalo veřejně, společnost k němu byla režimem otevřeně vyzývána, debatovala o něm a zčásti z něj zjevně profitovala. Samotné akty vražd sice zůstaly záležitostí omezenou na prostředí bolševické strany a bezpečnostní aparát, o nevědomosti širší společnosti však nemůže být řeč, konstatují Gerlach s Werthem svou studií.

Oba badatelé vybízejí k tomu, aby byla větší pozornost věnována peticím, žalobám a udáním, jež úřadům zasílalo obyvatelstvo. Tyto písemnosti nejenže demonstro-

jí důležitý vztah společnosti k rozvoji násilí, nýbrž dokládají podle autorů také to, že přímá politická opozice vůči režimu neexistovala. Stížnosti, které později státu sloužily jako základ obvinění, totiž nejčastěji mířily proti zanedbávání povinností či zneužívání financí. Pokud jde o zacházení s válečnými zajatci, Gerlach s Werthem konstatují, že Moskva i Berlín uplatňovaly podobný přístup, k němuž patřil hlad, nucená práce, ignorování mezinárodních pravidel, vysoká úmrtnost vězňů. Rozdílné však byly příčiny takového zacházení a snahy předejít excesům. V sovětském případě autoři znovu vyzdvihují roli širší společnosti v násilí, když například popisují, jak řadová vojáci ignorovali četné přímé rozkazy k zastavení krutostí na dobytých územích.

Jörg Baberowski a Anselm Doering Manteuffel se narodili od svých kolegů přidrželi pojmu „teror“ a inspirování Zygmuntem Baumanem ho zkoumali jako nástroj uchopený nacisty a bolševiky s cílem prosadit vlastní řád v multietnických říších. Znovu tedy sledovali Conquestem prakticky přehlížený národnostní rozměr násilí. Sovětská národnostní politika podle nich pokračovala v praxi zavedené na počátku 19. století k ovládnutí etnicky různorodé říše carským režimem. Vycházela z přesvědčení, že národnosti mají kulturní původ a nelze se jich tedy zříci, ale je možné je překonat promyšleným sociálním inženýrstvím. Naproti tomu nacistická politika, která se s problémem multietnicity setkala teprve v důsledku vlastní expanze, byla podle Baberowského a Doeringa Manteuffela nekompromisní. V praxi sice musela svou rigiditu oslabit po propadu německého válečného úsilí na východě, upozorňují autoři, rasová hierarchizace německého okupačního režimu však zůstala platná, eskalovala běžně i konflikty etnik, jimž byla původně cizí, a svou schopnost hájit vlastní řád navzdory chaosu demonstrovala i aktivizací systematické likvidace židovské populace po roce 1943, tedy v době německého ústupu.

Zatímco pro nacismus byla určující rasa, uvádějí Baberowski a Doering Manteuffel, bolševici pracovali s národnostmi, které se často staly zřetelnými teprve díky Leninově politice sebeurčení národů a programu alfabetizace. Řád, který měl být nastolen, zahrnoval určitou představu o homogenní společnosti, teprve postupně však byl zpřesňován. Přístup k menšinám se podle toho proměňoval. Zprvu byly pronásledovány jen snadno definovatelné menšiny v pohraničí, protože je podle autorů bolševici považovali za konkurenty zaváděného řádu. V létě 1937 však přešla paranoia, jak Baberowski a Doering Manteuffel motivy bolševické elity interpretují, do další fáze, kdy Stalin a jeho příznivci ztratili morální zábrany a nemilosrdně prosazovali novou definici socialistické společnosti. Autoři se domnívají, že v nastalém masovém teroru dosáhl sovětský režim své varianty „konečného řešení“, když obětem neposkytl východisko. Stalinismus přitom ignoroval možnost organizovat násilí moderně, protože mohl vydědence vysídlit do Střední Asie, uzavírají svou srovnávací studii Baberowski a Doering Manteuffel.

Co říci závěrem? Oba svazky jsou přibližně stejně mohutné, ten čtivější je však bohužel postradatelnější. Studentům samozřejmě neublíží, pokud budou mít vedle práce *Za obzor totalitarismu* v knihovně i *Velký teror* v mateřském jazyce. Jde o brilantní dokumentární drama hodné zdatného literáta, jímž Conquest bezesporu je. Česká historiografie by se však měla přebírání čtyřicet let starých diskusí bránit.

Jsou k tomu dva podstatné důvody. První, vědecký, demonstruje sborník Geyera a Fitzpatrickové: Paradigmata i terminologie totalitarismu dávno vyvanuly a úvahy současných elitních odborníků na ruské dějiny jsou podstatně diferencovanější, ve svém výkladu preciznější a v prosazování hodnot autorova kulturního okruhu opatrnější (viz například tematizování etnického aspektu dnes). Posun v bádání o minulosti vlastního státu učinili navíc také někteří ruští specialisté. Bohužel kvalitní ruské historické tituly, jejichž autory lze z politického utilitarismu jen stěží podezřívat, si na český knižní trh hledají cestu jen obtížně – narozdíl od těch hlasnějších, jednodušších a současnému ruskému režimu pohodlnějších.

Druhé varování, abychom Conquestův *Velký teror* dnes nepřijímali bez výhrad, pramení ze společenské funkce historie. Totalitarismus viní z devastace společnosti konkrétního patologického jednotlivce nebo podobně abnormální úzkou stranickou skupinu. Zbytek společnosti je interpretován jako bezmocná, nevinná oběť. Také proto je koncept totalitarismu, stejně jako koncept sovětizace poválečné východní Evropy, obecně snadno přijímán. Je jistě bezpečnější určit teroru místo v ruských dějinách než konfrontovat se zodpovědně se způsobem výkonu veřejné moci, který ho umožnil rozvinout v minulosti vlastní. Překlad *Velkého teroru* Roberta Conquesta pětáctýřicet let od prvního vydání,⁴ navíc s prakticky nekritickou předmluvou, jako by naznačoval, že česká společnost dosud není pro zásadní debatu na toto téma připravena.

4 CONQUEST, Robert: *The Great Terror*. London, Macmillan 1968.

Recenze

Ve věži ze slonové kosti i v pevnostní hlídce *Básník v historickém kontextu*

Jiří Křesťan

GALMICHE, Xavier: *Vladimír Holan, bibliotékář Boha: Praha 1905–1980*. Z francouzštiny přeložila Lucie Koryntová. Praha, Akropolis 2012, 232 stran, ISBN 978-80-87481-94-3.

„Jakékoli psaní o Vladimíru Holanovi (1905–1980) je počínáním obtížným až ošemetným,“ přiznal v monografii o české katolické literatuře Martin C. Putna.¹ Tuto větu by nejspíše s klidným svědomím podepsali všichni holanovští badatelé. Svérázného poetu přesto nelze přiřadit k tvůrcům opomíjeným. Ba právě naopak, Holanův vývoj, naplněný palčivým hledáním a hlubokými propady, ubírající se různými směry v podivuhodných zákrutách a ne zcela prostý zdánlivě překvapivých návratů, našel a nachází celou řadu interpretů a vnímavých zájemců. Generační druh a souběžec, a často spíše mimoběžec Vítězslava Nezvala, Jaroslava Seiferta, Konstantina Biebla, Františka Halase, Františka Hrubína, ale také v knize nezmíněného Jiřího Wolкера, se navíc dočkal mimořádného mezinárodního ohlasu, který by sám o sobě zasluhoval pozornosti badatelů. V minulosti se nejednou Holanova

1 PUTNA, Martin C.: *Česká katolická literatura v kontextech 1918–1945*. Praha, Torst 2010, s. 1042.

osobnost zakrývala některým z plochých klišé – byl například vyzdvihován jako autor angažované poezie nebo naopak vykreslován jako podivínský samotář. Práce francouzského bohemisty a překladatele, profesora sorbonnské univerzity Xaviera Galmiche (*1963) usiluje o překonání úskalí jednoduchých pohledů a otevírá širší škálu interpretačních úhlů.

Nedlouho po vydání originální, francouzské verze² přišlo renomované pražské nakladatelství Akropolis s publikací jejího českého překladu, pořízeného Lucií Koryntovou. Nakladatelství i autor věnovali vydání práce v českém jazyce velkou péči, již dokládá už obsáhlý seznam konzultantů a spolupracovníků podílejících se na přípravě knihy. Na výsledku je to vidět, kniha terminologicky a významově složitá byla vypravena v podobě velmi solidní. Publikace navíc není vybavena jen jmenným rejstříkem, graficky méně vydařenou obrazovou přílohou, bibliografickými přehledy děl Vladimíra Holana,³ jiných autorů a sekundární literatury, ediční poznámkou, seznamem zkratk a pravidly citování Holanových děl, ale také stručným slovníčkem vybraných literárních pojmů, básnických prostředků, rétorických figur a uměleckých hnutí a proudů.

Xavier Galmiche vypráví příběh Vladimíra Holana a jeho díla vlastně opakovaně, ve třech výkladových liniích. Oproti francouzskému vydání vypustil některé informace známé českému čtenáři. Knihu uvedl stručným popisem životního běhu básníka a přehledem jeho díla. Již v této pasáži se zamýšlí zejména nad problémem Holanova vztahu ke skutečnosti, jeho přibližováním a vzdalováním dvěma polohám, jež kdysi František Halas přiléhavě právě ve směru k Holanovi vyjádřil obrazem střídavého básníkovy pobývání „ve věži ze slonové kosti“ a v „pevnostní hlídce“.⁴ Řekněme hned, že Galmiche nepředkládá jednoduchou přímku výkladu, už v úvodní kapitole naznačuje mnohovorstevnatost Holanových hledání. Přesvědčivě například dokazuje, že i v padesátých letech, kdy se pod vlivem deziluzí a zavržení všemocnou stranou⁵ vrací k metafyzickým inspiracím, přetrvává v jeho tvorbě „poloha poezie vzdoru“: „Opoziční duch je u něj konstantou, ať už na sebe vezme podobu čelního útoku, a tedy militantní poezie, nebo méně nápadné instinktivní vzpoury vůči příkazům a konvencím.“ (s. 20) I v posledních sbírkách, v nichž převládá „introverze

2 GALMICHE, Xavier: *Vladimír Holan, le bibliothécaire de Dieu: Prague 1905–1980*. Paris, Institut d'études slaves 2009. K francouzskému vydání srv. rozhovor Jitky Bednářové s autorem: „Cítit se ztracen v Holanovi má metafyzický význam“: S Xavierem Galmichem o jeho monografii Vladimír Holan, bibliotekář Boha, básni Sníh, mikročtení a žizni po absolutnu. In: *Souvislosti*, roč. 20, č. 3 (2009), s. 67–74.

3 Přehledy českých vydání Holanových děl se v recenzované knize zčásti dublují (s. 30–32 a 202–204), což na první pohled působí zmatečným dojmem, vyplývá to však z logiky výkladu a struktury práce. Zkomplikovala se tím ale práce se zkrácenými citacemi. Jednoznačně lze uvítat zařazení soupisu překladů Holanových děl do francouzštiny (s. 204–207), byť primární význam měl především pro francouzské vydání knihy.

4 HALAS, František: Kamení, přicházíš... In: *Rozhledy*, roč. 6, č. 4 (1937), s. 32.

5 Členství Vladimíra Holana v KSČ bylo zrušeno ke dni 14. listopadu 1950 pro „nezájem o život v organizaci a stranu vůbec od roku 1948“ (*Národní archiv* (Praha), fond Komunistická strana Československa – ústřední výbor – členská evidence, měsíční hlášení Okresní organizace KSČ Praha 1). Holan v té době čelil existenčním potížím.

hraničící s autismem“, nalézá nakonec autor přesvědčivě básníkovu „citlivost vůči násilí doby“ (s. 122).

Úchvatný a magický lyrismus Holanova díla vedl jeho interprety k tomu, že se věnovali především literárním motivům a tématům a pokoušeli se odhalovat dominanty jeho vývoje, „šifry“ jeho básnických sdělení. Galmiche tento přístup nezavrhne, naopak z něj plodně těží. Potvrdíme ovšem jistě jeho domněnku, že literární historikové se v něm nechali ovlivnit tradicí českého strukturalismu, i jeho postřeh, že podobný postup poněkud zastřel princip historické kauzality a dějinné chronologie. Autor recenzované publikace tedy vedle analýzy Holanova díla, jejího syntetizujícího vyústění a podrobné interpretace některých Holanových textů přichází se záměrem „rekonstituovat ‘dráhu básníka‘“ a „naznačit kontinuitu jeho básnické dráhy“ (s. 28). Nechme na literárních historících a teoreticích, zda neshledají podobný přístup svatokrádežným. Snad tomu tak nebude, podobným směrem se ostatně vydal nedávno například Jiří Opelík.⁶ Snaha o zasazení Holanova díla do historického kontextu, o nahmatání předešlých širších společenských vztahů v jejich dějinném vývoji, o nalezení dynamiky a posloupnosti filozoficko-noetického systému básníkovy díla, to vše sblíží Galmichův postup s metodologií a přístupy „neliterární“ historiografie. Zároveň i pro ni představuje jeho touha po „komplexnějším“ přístupu výzvu.

Galmichovo úsilí o obnovení historického kontextu Holanova díla směřuje jakoby proti „vůli“ samotného básníka, který se prý děsil již samotné představy „vysvětlování“ díla.⁷ Dokonce sám systematicky ničil pracovní varianty svých textů, čímž do značné míry ztížil budoucí výklad jejich geneze. Faktické potlačení chronologického aspektu díla přináší i koncepce souborného vydání Holanových *Sebraných spisů*, již promýšlel sám básník od začátku padesátých let a kterou v jeho duchu a se značnou mírou empatie dobudoval posléze Vladimír Justl,⁸ sám vynikající vykladač jeho díla, který vycítil, že Holanova tvorba je „neustálým zvedáním víček tajemství“.⁹

6 OPELÍK, Jiří: *Holanovské nápovědy*. Praha, Thyrsus 2004. S reflexí historického a literárního kontextu se pochopitelně různými způsoby vyrovnávají i jiní badatelé. Z posledně vydaných srv. např. KRIVÁNEK, Vladimír: *Vladimír Holan básník*. Praha, Aleš Prstek 2010; CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou: Česká literatura mezi socialismem a undergroundem (1945–1959)*. Brno, Host 2008; KOŽMÍN, Zdeněk: *Existencialita: Malé eseje k Holanově sbírce „Předposlední“*. Brno, Masarykova univerzita 2003; BLAŽÍČEK, Přemysl: *Sebeuvědomění poezie: Nad básněmi V. Holana*. Pardubice, Akcent 1991. Srv. rovněž FÁRBER, Vratislav (ed.): *Vladimír Holan a jeho souputníci: Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Hodnoty a hranice. Svět v české literatuře, česká literatura ve světě*, Praha 28. 6. – 3. 7. 2005. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2005; PETRUŽELKOVÁ, Alena (ed.): *Vladimír Holan – Noční hlídka srdce: Výstava k 100. výročí narození básníka*. Praha, Kant – Památník národního písemnictví 2005.

7 „Jakékoli vysvětlování v básni je hříchem – a ovšem pak se stává, že krystal staví někdy před oko svou temnější plochu,“ psal 17. června 1932 Holan v dopise Eduardu Bassovi (citováno podle: JUSTL, Vladimír: *Životopis Vladimíra Holana*. In: HOLAN, Vladimír: *Bagately: Sebrané spisy*, sv. 11. Praha, Odeon 1988, s. 347).

8 První svazek *Sebraných spisů* Vladimíra Holana vyšel až v roce 1965.

9 JUSTL, Vladimír: *Holaniana*. Praha, Akropolis 2010, s. 73.

Z předchozího textu recenze by snad mohl čtenář nabýt očekávání, že Xavier Galmiche při pokusu o „historickou rekontextualizaci“ Holanova díla sáhl ve větší míře po archivních pramenech, zejména těch „neliterárních“. To ovšem nebylo pro jejich vzdálenost pařížskému autorovi možné.¹⁰ Pro svou analýzu zato hojně využil vedle uměleckých děl a edic pramenů také sekundární literaturu. Nalezl současně jeden nosný směr analýzy, který mu dovolil zůstat na poli literární teorie, a přitom přivést do analýzy Holanova díla jeho genezi. Tímto směrem je problém žánru a jeho proměn. „Žánr má nejenom z etymologických důvodů hodně společného s genezí: zdá se tak, že vytlačená genetika se vrátila skrze prozkoumávání napříč literárními žánry. Literární analýza, která se zaměří na otázku žánrového proměňování, možná bude moci vyložit jak nepředvídatelnosti v literární tvorbě, které často vypadají jako odbočky, tak neměnnost jeho hlubinného hledání,“ zdůvodňuje svůj postoj autor (s. 25). Žánrová hledání a návraty, působící někdy až dojmem chaosu, interpretuje Galmiche jako nejednoduchý proces básníkovy vyzrávání. Mapuje jeho posun od avantgardního pojetí poezie v mladickém okouzlení poetismem k orfické poezii, oživující principy symbolismu (cenná je tu analýza Holanovy inspirace Rainerem Mariou Rilkem), a dále ke „krátké formě“, tj. drobné lyrice, psané především deníkovým způsobem. Básníkovu tvorbu reagující bezprostředně na společenské otřesy na konci třicátých let a v první polovině čtyřicátých let shrnuje Galmiche v kapitole nazvané příznačně „Poezie – dokument“, aby dále sledoval jeho epicky zaměřené dílo ve čtyřicátých letech (kapitola „Rozpravná poezie“) a konečně příklon k „velkému formátu“ a „poezii přeludů“.

Ponechejme nyní stranou literárněteoretickou a estetickou stránku Galmichovy analýzy, byť je zřejmé, že jeho závěry v tomto směru jsou přínosné – zmíním namátkou pronikavé hodnocení Holanových „sbírek-deníků“ (s. 24 n. a 42 n.) nebo v mnohém novátorský rozbor slavné *Noci s Hamletem*, v němž recenzovaná kniha patrně nachází svůj kulminační bod (s. 56 n. a 149 n.). Čtenáře *Soudobých dějin* bude patrně zajímat spíše filozofická rovina analýzy Holanova duševního světa a její společenský kontext. Jestliže při analýze vývoje žánrů dospěl Galmiche k vizi „cykličnosti žánrového hledání“ Holanova díla a k obrazu opakovaných návratů (přičemž vyústěním posledního „kolečka“ je „organické uhasnutí díla“ v sedmdesátých letech – s. 200), s podobně dynamickou vizí přichází i ve výkladu společenské „role“ Vladimíra Holana, oscilující mezi polohami „muže revolty“ a „muže na cestě za spásou“. Xavier Galmiche objevuje u geniálního tvůrce kontinuální proces „rostoucího vědomí jinakosti“, projevující se nakonec ve „zmnožení básnického hlasu“, ve „zpřítomnění rozmanitého“ a konečně v nástupu „poezie přeludů“ (s. 199). Tím se stvrzuje Galmichova vize básníka jako „bibliotékaře Boha“ (vypůjčená z Holanovy *Noci s Hamletem*),¹¹ „archiváře Výšin“, který se nahlížením do knih

10 V recenzované knize autor v podstatě jen okrajově využil osobní fond Vladimíra Holana, uložený v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.

11 HOLAN, Vladimír: *Noc s Hamletem*. In: TÝŽ: *Nokturnál: Sebrané spisy*, sv. 8. Ed. Vladimír Justl. Praha, Odeon 1980, s. 192.

Poznání (a Moudrosti?) stává „encyklopedistou Stvoření“, ale zůstává také trochu i škodolibým podivínem (s. 10).

Za pozornost stojí Galmichovo shrnutí Holanova příklonu k historickým tématům a svérázného obratu k akčnímu nacionalismu, či alespoň patriotismu, ve třicátých letech. Aktualizace konceptů 19. století byla podle Galmiche způsobena „vzestupem hrozby“ (s. 48), projevujícím se zejména po nástupu Adolfa Hitlera v Německu. Básně z let 1938 a 1939, vytrysknuvší ze zklamání ze zrady spojenců v době Mnichovské dohody, spojuje posléze s angažovanými texty, jež vznikly po skončení druhé světové války. Slova vděku osvoboditelům, ale stejně tak i pozdější výkřiky deziluze z politiky komunistické strany, představují podle Galmiche projev obecnější básnickovy „starosti vůči utrpení bližního“ (s. 49), jeho citlivého humanismu.

Autor recenzované knihy se musel vyrovnat s faktem Holanova členství v Komunistické straně Československa.¹² Konstatuje, že jeho postoj se v zásadě neodlišoval od postoje mnoha dalších příslušníků jeho generace, zklamaných sociálním a politickým vývojem a spatřujících v programu nového světa naději. V meziválečném období se prosazuje vize „angažovaného básníka sdílejícího osud společnosti“, která zatlačuje starší vizi privilegovaného tvůrce jakožto oběti doby a nechápavé společnosti (s. 108), do níž se sami umělci druhdy tak rádi stylizovali. Zajímavý je rozbor básnických výronů Holanovy „sovětofilie“ po osvobození republiky v roce 1945. Galmiche v nich nakonec objevuje motivickou „rovinu astrologie a rovinu nadpřirozeného znamení“ (s. 111). Dospívá k závěru, že Holanovo vyznání lásky k Sovětskému svazu obsahuje sice jasné komunistické motivy, ale „spíše souvisí s barokním kázáním než s argumentovanou obhajobou bolševismu“ (s. 109 n.). To jsou interpretačně odvážné konstrukce. Autor posléze sám přiznává, že možná výběrem textů „ukázal básníka trochu katoličtějšího, než byl“, a představil ho jako „křesťana, podle nějž kacířství napomáhá spáse, i když pomocí obrazů páchnoucích sírou a dokonalým zvládnutím rétoriky“, jako „velkého barokního básníka moderní doby“ (s. 198), blízkého spíše Otokaru Březinovi, Jakubu Demlovi, Bohuslavu Reynkovi či Janu Zahradníčkovi než sociálněkritickým příslušníkům „Nezvalovy generace“.

I ti, jimž budou některé Galmichovy závěry připadat poněkud přexponované, musí přiznat jejich vnitřní sílu a respektovat váhu jeho argumentů. Holanovo vzdalování a přibližování realitě, jeho „paradoxní snaha zůstat co nejbližší životu díky odstupu, jenž dovoluje vnímat ho zpovzdálí“, jak to kdysi vyjádřila

12 Všeobecně se soudí, že členem KSČ se Holan stal na jaře 1946. Tento údaj se opírá o problematickou Justlovu interpretaci Holanova článku uveřejněného pod názvem „Proč jsem se stal komunistou“ v *Rudém právu* 24. května 1946 (viz JUSTL, V.: Životopis Vladimíra Holana, s. 392 – viz pozn. 7; srv. pozdější vydání článku v Holanových spisech: HOLAN, Vladimír: Proč jsem se stal komunistou. In: TÝŽ: *Bagately: Sebrané spisy*, sv. 10. Ed. Vladimír Justl. Praha, Odeon 1988, s. 357). Podle údaje na členské kartě Vladimíra Holana, uložené v členské evidenci ve fondu Komunistická strana Československa – ústřední výbor v Národním archivu, se ovšem zdá, že básník se stal členem strany až v červnu 1948. K této otázce bude třeba se ještě vrátit. Chci nyní poděkovat vedoucímu Literárního archivu Památníku národního písemnictví Tomáši Pavlíčkovi a archiváři 4. oddělení Národního archivu Františku Šteráčkovi za rešerše v archivních fondech.

Věra Linhartová,¹³ zůstane výzvou pro holanovské badatele. Pravdu má Galmichova recenzentka Klára Kubíčková, jež předpověděla, že kniha se mezi holaniany přiřadí nesporně k těm „inspirativním a zdařilým“.¹⁴ Přinese užitek nejen literárním historikům a vědcům, ale i badatelům v oboru soudobých dějin, filozofie, politologie a estetiky. Podle literárního vědce Karla Pioreckého představuje cennou devízu knihy „schopnost problematizovat vžitě interpretační stereotypy spojené s Holanovým dílem a provokovat k novým způsobům jeho čtení a kontextualizování“.¹⁵ Je tomu tak, a můžeme si jen přát, aby v tom směru našel Xavier Galmiche brzy následovníky.

13 LINHARTOVÁ, Věra: Vladimír Holan: Básník a jeho dvojník. In: HOLAN, Vladimír: *Soustředné kruhy: Články a studie z let 1962–2002*. Praha, Torst 2010, s. 218.

14 KUBÍČKOVÁ, Klára: Holan jako knihovník Boha. In: *Mladá fronta Dnes* (26.1.2013), příloha „Víkend Dnes“, s. 26.

15 PIORECKÝ, Karel: Disonantní Holan. In: *Tvar*, roč. 24, č. 13 (2013), s. 25.

Recenze

Katolíci proti republice

Jiří Smlsal

ŠMÍD, Marek: *Nepřítel: První republika. Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938*. Chomutov, L. Marek 2012, 267 stran, ISBN 978-80-87127-36-0.

Historik a politolog Marek Šmíd se dlouhodobě zabývá církevními dějinami dvacátého století. Specializuje se na problematiku české katolické církve, její vnitřní proudy a vztahy k Vatikánu a československému státu v období první republiky.

Liberálnědemokratický režim první Československé republiky a jeho představitelé se během meziválečného dvacetiletí stali terčem ostré a leckdy nesmiřitelné kritiky části katolického tábora. Autor v recenzované knize podniká hloubkovou sondu do myšlenkového světa těchto „nepřátel“ první republiky, které mu reprezentuje skupina katolických intelektuálů. Je to ovšem sestava značně různorodá, jejíž jednotliví zástupci vyjadřovali svou kritiku různými způsoby, s různou intenzitou a v různých obdobích. Šmídova práce je také syntézou několika odlišných badatelských přístupů – historického, politologického a literárněvědního – a toto interdisciplinární zaměření je jejím významným kladem. Heuristicky autor těží především z edičních řad věnovaným jednotlivým literátům a z jejich archivních fondů uložených v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, v Archivu Akademie věd České republiky a v Národním archivu, pracuje ale i s dobovým tiskem, s dokumenty Tajného vatikánského archivu a papežskými

encyklikami. Práce obsahuje anglické, italské a české resumé, úvodním slovem ji opatřil historik Pavel Marek.

Po úvodním seznámení s použitou metodikou, prameny a dosavadním bádáním autor začíná vlastní výklad sumarizací náboženského vývoje od konce 18. století do první světové války, na jehož pozadí připomíná krizi katolické církve a její reakci na modernizační procesy. Zaměřuje se pak na roli a situaci církve v době vzniku Československa a hledá historické důvody masivního odvratu české společnosti od této instituce. Stručně charakterizuje podstatné rysy politického systému meziválečného Československa a zasazuje tak působení katolických intelektuálů do širšího historického kontextu. Jádrem práce tvoří rozbor myšlenek představitelů bojovného katolického proudu. Šmíd popisuje jejich inspirační zdroje (platónská filozofie, papežské encykliky, evropské autoritativní režimy), jednotlivé okruhy jejich kritiky (politické stranictví, komunismus, ateismus, idea občanské rovnosti) a nabízené alternativní koncepce (teokracie, korporativismus). Zaměřuje se přitom především na názory spisovatele Jaroslava Durycha, básníka Jakuba Demla, publicisty Josefa Konstantina Miklíka, esejisty Rudolfa Iny Malého, publicisty Alfreda Fuchse, diplomata Jana Jiřího Rückla, publicisty Jana Scheinosta, filozofa Rudolfa Voříška a několika dalších, známějších i méně známých osobností. Šmíd hovoří o takzvaných nepolitických katolících, tedy o těch, kteří nebyli členy žádného politického uskupení a své kritické názory vyjadřovali na stránkách časopisů a svých beletristických či esejistických textů. Společná jim byla právě kritika soudobé společnosti, často zaslepená a nespravedlivá, v některých případech však opodstatněná. Tito katoličtí intelektuálové většinou útočili na stavební kameny nového státu: ideály demokracie, kapitalismus a liberalismus, koncept politického stranictví i konkrétní politickou praxi a její aktéry. Tepali úpadek mravů, údajnou náboženskou vlačnost obyvatelstva a údajně nepřátelský postoj Československa ke katolické církvi, stejně jako představitele umírněného, státoprávního katolického směru. Jejich ideálem byla dominance katolické církve, hierarchizovaná společnost vystavěná na stavovském základě a autoritativní model státu. Konkrétní obsah jejich myšlenek však byl velmi rozdílný. Lišili se svými názory, životními zkušenostmi i společenským postavením, předmětem zájmu i nabízeným řešením. Exponovali se také v různých situacích a obdobích a vyjadřovali se s různým zaujetím k různým problémům. Nikdy neutvořili jednotný směr. Pokud tedy autor spojuje oněch „dvánáct rozhněvaných sociálních inženýrů architektů“ (s. 7) do jedné skupiny, jedná se o vědomou zpětnou konstrukci. To ovšem problematizuje souhrnné zhodnocení a jakékoliv generalizace.

Není příliš jasné, jakým klíčem se autor řídil při výběru jednotlivých osobností. Kritérium apolitičnosti neplatí zcela, neboť kniha pracuje také s myšlenkami mužů, kteří se na politické scéně významně angažovali, ať už v opozici proti vládnoucímu systému (Jan Scheinost) nebo spoluprací a přímou podporou liberálního masarykovského okruhu (Jan Jiří Rückl, Alfred Fuchs). Spojení tak odlišných osob je zvláště kontrastující. Naopak jiné pozoruhodné a kritické katolíky do svého výběru nezahrnuje (Karel Schwarzenberk). Katolická scéna (a ani její radikální odnož) nebyla jednotná, její členové se pouštěli do ostrých sporů nejen proti liberálům,

ale i vůči sobě navzájem, často i v rovině velice osobní a nepříliš čestné. Autor tak usazuje k jednomu stolu muže, kteří by se u něj nejspíš do krve pohádali.

Prvorepubliková katolicita se dosud těšila především zájmu literárních historiků. Dané téma vyčerpávajícím způsobem zpracoval Martin C. Putna a jeho opus¹ představoval také vítaný inspirační zdroj Šmídovy knihy. Šmíd z Putny hojně čerpá a v mnoha případech se v zásadě drží jeho výkladové linie (například pokud jde o protest proti sekulární modernitě jako východisko katolické kritiky nebo o katolictví jako „čtvrtou cestu“ mezi liberalismem, komunismem a nacismem). Také pojem „nepolitictví katolíci“ přejal právě od Putny. Šmíd Putnu s oblibou cituje, často také stejné pramenné pasáže, jaké ve své knize použil i Putna. Oba autoři se však liší ve zvoleném přístupu i v hodnocení svých aktérů. Uvedme několik příkladů: Šmíd považuje tvorbu olomouckých dominikánů sdružených kolem Silvestra Marii Braita za „nesmírně hlubokou, pozitivní a kultivovanou apologetiku katolictví“ (s. 47), zatímco Putna v nich vidí „ne nezajímavou, ale nesnášenlivou a nevýznamnou sektu“.² Politická vize Rudolfa Iny Malého je Šmídovi „zřejmě nejlépe zpracovanou myšlenkou v oblasti nového společenského uspořádání“ (s. 170), naopak Putna ji považuje za „výsledek snění svého autora, produkt romantické konverze“.³ Šmíd hodnotí Demlovy zahořklé invectivy jako drobné poklesky básnickovy mysli „zahalené v povídkách a básních“ (s. 152), Putna je naopak vykládá jako integrální součást Demlova díla a myšlenkového vývoje.

A právě zde spočívá podstatný rozdíl v koncepci obou autorů. Putna se zaměřuje na jednotlivé osobnosti, shledává jejich charakteristické rysy, hodnotí je v kontextu jejich tvorby a evropské katolické literatury. Akcentuje vnitřní směry, skupiny a rozpory v katolickém táboře, a pokud zobecňuje, tak v jejich rámci. Šmíd do svého výkladu zahrnul značně užší spektrum aktérů, ve větší míře je však homogenizuje. Nezabývá se vybranými intelektuály jako jednotlivci, hodnotí je souhrnně. Nepostupuje přitom chronologicky, ale v tematických blocích. Ztrácí tak ze zřetele vývojový moment, o radikalizaci avizované v podtitulu knihy se nedozvíme téměř nic. V některých případech klade do jedné interpretační roviny texty pocházející ze začátku dvacátých let s texty z konce let třicátých.

Všem osobnostem nedopřává autor stejný prostor. Svou argumentaci staví zejména na myšlenkách Jaroslava Durycha, Jana Scheinosta, Josefa Konstantina Miklíka a Rudolfa Iny Malého, zatímco některým jiným postavám věnuje pouze dvě tři citace. V takových případech ovšem hrozí záměna názorů jednotlivce za názor celku. Například v duchovní expanzi na jih a východ spatřoval posláním státu pouze Durych, autor ji však v závěru knihy řadí k charakteristickým prvkům takzvaného křesťanského státu (s. 203). Záměna *pars pro toto* ale nastává v obou směrech. Někdy totiž autor roubuje názory antisystémově zaměřených katolíků na myšlenkový svět intelektuálů, jejichž víra se slučovala s hodnotami demokracie a kteří usilovali o sblížení katolické strany s prvorepublikovým režimem. Janu Jiřímu Rücklovi ani

1 PUTNA, Martin C.: *Česká katolická literatura 1918–1945*. Praha, Torst 2010.

2 *Tamtéž*, s. 474.

3 *Tamtéž*, s. 725.

Alfredu Fuchsovi jistě nelze upřít ani katolicitu, ani intelekt. Názorově se ale rozcházel s většinou autorů, které Šmíd do své skupiny zahrnuje. K soudobé situaci se sice vyjadřovali také kriticky, ale z odlišných pozic, a rovněž tón i celkové vyznění jejich kritiky byly zcela jiné. Výrazné rozdíly mezi jednotlivými protagonisty si Šmíd samozřejmě uvědomuje, v celkovém hodnocení skupiny to ale příliš nezohledňuje. Naopak, charakteristiku celku tu mohou podpořit i muži, jimž radikální intelektuálové nedůvěřovali a které dokonce zavrhovali.

Autor tak například odmítá přisuzovat katolíkům antidemokratické postoje a svou tezi dokládá citací Fuchsova textu „Demokracie a encykliky“ z roku 1936: „Není námitek proti demokracii. Ale je třeba demokracie, jež umí korigovat svoje omyly, jež se dovede učit i ze zkušeností režimů protichůdných. Odtud volání po demokracii regulované, jež je v dokonalé shodě s učením encyklik a hlubokým zadostiučiněním těm, kteří vždy hlásali teorii demokracie křesťanské.“ (s. 156). Z uvedeného citátu autor vyvozuje, že katoličtí intelektuálové nezavrhovali demokracii v principu, ale kritizovali pouze její československou každodennost. Teokracie tak neměla popřít demokracii, mělo dojít na „symbiózu obou pojmů“. „Masarykovský Žid“ Alfred Fuchs, jeden z pátečníků, tak posloužil k popření antidemokratických postojů některých katolických spisovatelů. Na následující straně však Šmíd uvádí, že katolíci demokracii „v nově navrhovaném systému omezovali nebo vůbec nepřipouštěli“ (s. 157). Za konkrétní politický návrh ani za doklad úsilí o vybudování teokracie ovšem nepovažují Fuchsovo volání po regulaci demokracie podle Božího zákona ani Rücklův výrok: „Kříž nad republikou a nad parlamentem. Boha do parlamentu. Boha do zákonů, do škol a veřejného života.“ (s. 163) Po bok Scheinostových nebo Miklíkových politických vizí lze tyto názory postavit jen s největší opatrností. Rizika tohoto způsobu argumentace jsou zřejmá a některé Šmídovy interpretace tak ztrácejí na věrohodnosti.

Naopak přínosem knihy je především důraz na politický rozměr katolického myšlení a jím navrhované alternativy. Ačkoliv v díle katolíků převažoval negativní program, jednotliví autoři pracovali na vlastních konceptech „řešení krizové situace“. Autor přibližuje jejich inspirační zdroje, společné motivy a důrazy. Přínosný je zejména rozbor koncepce stavovského zřízení. Podle Šmída jednotící prvek celé skupiny tvoří úsilí o vybudování takzvaného křesťanského státu, autoritativního systému postaveného na korporativním základě, nerovných právech a výsadním postavení katolické elity. Také zde se však projevuje úskalí značně nesourodého výběru skupiny. Programové koncepce byly většinou spíše ojedinělé a nerozlučně spjaté s osobou svého tvůrce. Jiní „nepolitici“ katolíci naopak podporovali demokracii a odmítali radikální řešení (Bedřich Vašek). Značná část katolických intelektuálů pak nepřicházela s politickou alternativou, spíše jen kritizovala konkrétní politické a společenské nešvary, tepala mravy a naříkala nad úpadkem víry či snila o obnově vlastního výlučného postavení. Staroříšský okruh „mystických anarchistů“, kterým v určité fázi svého života část katolických intelektuálů prošla, pak vlastně odmítal jakoukoliv političnost a světskost. Autor připouští, že politický systém „křesťanského státu“ bylo třeba domýšlet na základě mozaiky katolických postřehů, článků a statí, zmínek

a úryvků. Celek však spíše než mozaiku připomíná koláž, poněkud voluntaristicky sestavenou z nesourodých částí.

Rozsah některých dílčích témat, například antisemitismu katolických autorů, je v knize velmi omezený. Pro celkovou analýzu by byl podnětný například popis vztahu katolíků k ostatním církevním denominacím, církevní hierarchii či nacionalismu. Nedožvíme se také nic o vzájemných kontaktech zkoumaných osobností a o společenské podpoře a reálném účinku jejich myšlenek.

Marek Šmíd se ovšem nespokojuje s pouhým deskriptivním výčtem idejí té či oné osobnosti, interpretuje je a zasazuje do celkového rámce. Skládá tak ucelený obraz bohatého myšlenkového světa zastánců *ecclesia militans*. Přistupuje k němu kriticky, nejedná se o jeho naprosté zavržení ani o apologetiku. Autorovy sympatie jsou však z textu jasně patrné a mají za následek, že v některých případech příliš podléhá dikci pramenů. Pokud autor považuje za nejvýstižnější katolickou kritiku komunismu zploštěle černobílý citát „katolictví pravdou a rozumem, komunismus lží a zradou“ (s. 146) z časopisu *Katolík*, uniká mu značná ideová i personální spřízněnost levicových a katolických proudů v dobové společenské kritice. Odpor katolíků ke komunismu také dokládá převážně citacemi z druhé poloviny třicátých let, tedy z doby, kdy socialismus pro řadu radikálních katolíků ztratil svou protisystémovou přitažlivost a kdy se naopak přiklonili k radikalismu a sociálním svodům fašismu. S některými Šmíдовými závěry proto nelze plně souhlasit. Například nepovažuje své protagonisty za nepřátele demokracie (s. 156), přestože se sami označovali za dogmatiky (Durych – s. 91), vymezovali se proti principu rovných práv (Miklík, Berounský – s. 189) či upírali některým skupinám obyvatelstva samotné lidství (Deml: „Židé (jako konfese), to ještě nejsou lidé, ti jsou ještě v takovém stádiu vývoje, že neumí ještě mluvit.“ – s. 153).

Rozsah knihy nedovoluje vyčerpávající zpracování dané problematiky, jedná se však o zajímavý příspěvek k tématu, které dosud stálo mimo pozornost značné části historické obce. Nabízí pozoruhodný pohled do myšlenkového světa mužů, kteří byli katolíky natolik, že zapomněli, že jsou také křesťany.

Recenze

Dějiny první Slovenské republiky v novém komplexním zpracování

Marek Šmíd

LETZ, Róbert: *Slovenské dejiny*, sv. 5: 1938–1945. Bratislava, Literárne informačné centrum 2012, 367 stran, ISBN 978-80-8119-055-1.

Před dvěma lety jsem v časopise *Soudobé dejiny* recenzoval čtvrtý svazek *Slovenských dejin* a zároveň jsem představil jeho autora, slovenského historika Róberta Letze.¹ Na tuto moderní a kvalitní vysokoškolskou příručku pro období první Československé republiky nyní Letz navázal pátým svazkem, pojednávajícím onen úsek slovenských dějin, jež historici dnes označují nejčastěji termínem „první Slovenská republika“ (1939–1945), čímž postupně upouští od zaužívaných označení „Slovenský stát“ či „slovenský klerofašistický režim“.

Autor do svého výkladu poněkud netradičně zahrnul i předehtu slovenské samostatnosti v podobě autonomního zřízení, vyhlášeného po zániku první Československé republiky, čímž se odchýlil od obvyklé periodizace odvozené od počátku a konce slovenské státnosti (od března 1939 do května 1945). Relativně uzavřené období od podzimu 1938 do jara 1945 je bohaté na dramatické události. Slovensko v něm bylo zmítáno vnitřními problémy, decimováno světovou válkou,

1 ŠMÍD, Marek: Spolehlivá syntéza předválečných slovenských dějin. In: *Soudobé dejiny*, roč. 18, č. 4 (2011), s. 694–697.

rozpolceno mezi československou demokracií, německý nacismus a sovětský komunismus a v neposlední řadě též zasaženo náboženským štěpením mezi katolíky a protestanty. Tíhu dění předjímá Letz již v úvodu knihy: „Prudký spád udalostí neposkytoval dostatek času na delší úvahy a diskusie, na potřebné nadýchnutí. Bol to skôr čas činov, niekedy viac, inokedy menej uvážlivých, ktoré sa často obracali proti pôvodným úmyslom.“ (s. 7) Poukazuje přitom na četné paradoxy, které provázely slovenskou státní samostatností. Jeho pohled však neulpívá, jak by se mohlo zpočátku zdát, na politickém dění v tom čase a sleduje též hospodářské, sociální, kulturní a náboženské problémy. Vedle kapitol věnovaných politickému systému, politickému životu, zahraniční politice Slovenské republiky, perzekucím nebo odbojovému hnutí však překvapivě absentuje samostatná kapitola s tématem náboženství, která by zde – s ohledem na autoritativní charakter slovenského státu, čerpající inspiraci ze slovenského nacionalismu, konzervativních katolických hodnot a antikomunismu – neměla podle mého názoru chybět. Heuristicky autor staví především na významných slovenských monografiích k uvedenému období, například z pera Valeriána Bystrického, Milana Stanislava Ďurici, Jozefa Jablonického, Ivana Kamence, Dušana Kováče, Lubomíra Liptáka, Eduarda Nižňanského, Miroslava Pekníka, Štefana Polakoviče či Františka Vnuka, ale též na recentních českých pracích Jana Kuklíka staršího, Jana Němečka, Tomáše Pasáka, Jana Rychlíka a dalších historiků, třebaže vývoj českých zemí v letech 1939 až 1945 zůstává až na výjimky stranou Letzovy pozornosti. Chvályhodný je též soupis vydaných pramenů, pamětí a edic.

První z deseti kapitol Letzovy monografie přibližuje cestu od vyhlášení slovenské autonomie k získání státní samostatnosti. Autor ji vcelku nepřekvapivě pojímá jako směřování od demokracie první Československé republiky k autoritativnímu systému první Slovenské republiky. Totalizující tendence v politickém životě na Slovensku přitom postoupily značně dál než v českých zemích, když Hlinkova slovenská lidová strana (HSLS) pohltila všechny další slovenské politické subjekty s výjimkou komunistů, kteří byli nuceni uchýlit se do ilegality. Komplikované vnitropolitické dění provázela složitá zahraničněpolitická jednání s Německem, Polskem a Maďarskem na přelomu let 1938 a 1939. Vnitřní rozklad východní části republiky, a zejména rozpor mezi Čechy a Slováky po Mnichovu 1938 konvenoval Hitlerovým plánům na ovládnutí střední Evropy, v čemž mu ochotně vycházeli vstříc radikální slovenští politici jako Vojtech Tuka a Alexander Mach. Jistou protiváhu tohoto proudu tvořili umírnění nacionalisté v čele s Jozefem Tisem. Překvapením pro zdejší čtenáře mohou být výsledky tehdejšího sčítání obyvatel na Slovensku, které ukázaly, že z východní části republiky nebyli po Mnichovské dohodě vyhnáni zdaleka všichni Češi; k poslednímu dni roku 1938 jich tu žilo 77 488.

Letzovo líčení nabývá na dramatickosti s prvními měsíci roku 1939, kdy německá vstřícnost vůči slovenským radikálním aspiracím postupně přerůstala do tlaku na vyhlášení samostatnosti. Někteří slovenští politici se už otevřeně orientovali na Německo a vedli s ním bez souhlasu Prahy diplomatická a hospodářská jednání, zatímco Tisovo křídlo podporovalo ustavení slovensko-polsko-maďarského bloku. Tento plán zhatil vojenský zákrok pražské vlády v noci z 9. na 10. března 1939

na Slovensku. Předseda vlády Jozef Tiso a další tři ministři byli odvoláni a vedením nové autonomní vlády byl pověřen Jozef Sivák, který však odmítl z Říma úřad přijmout. Na Slovensku byl vyhlášen výjimečný stav, vojenské oddíly obsadily strategické objekty a pozatýkaly některé radikální politiky. Když nová slovenská vláda Karola Sidora, jmenovaná 11. března, odmítala na nátlak německé strany a slovenských radikálů vyhlásit samostatný slovenský stát, obrátil se Adolf Hitler na sesazeného předsedu slovenské autonomní vlády Tisa a pozval ho k oficiálnímu jednání do Berlína. Při nechvalně proslulém setkání postavil führer slovenskou delegaci před kategorickou volbou: buď bude okamžitě vyhlášen slovenský stát s německými garancemi, anebo země zůstane ponechána vlastnímu osudu, tedy fakticky napospas maďarské expanzi. Ze dvou zel se Tiso podle autora rozhodl pro to menší. Prezident Emil Hácha vyhověl jeho žádosti a svolal na 14. března slovenský sněm, který následně vyhlásil Slovenský stát (jak tehdy zněl oficiální název). Slovenští radikálové se v nové vládě netěšili významnému zastoupení, jejich exponentem byl především její místopředseda Vojtech Tuka. Předsedou vlády se stal Jozef Tiso, ministrem vnitra Karol Sidor a ministrem zahraničí Ferdinand Ďurčanský.

Druhá kapitola předkládané monografie podrobně reflektuje politický systém první Slovenské republiky. Informuje o nové slovenské ústavě, přijaté 21. července 1939, a principech politického uspořádání (stavovské zřízení, autoritativní režim, inspirace Rakouskem, Německem a Itálií). Dále se soustředí na popis zákonodárné, výkonné a soudní moci, stav občanských práv a svobod a autoritativní prvky ve slovenské ústavě. Navazující třetí kapitola vykresluje politický život na Slovensku, který se za válečných let dostal zcela pod vliv nacistického Německa. Válka militarizovala slovenskou společnost a posílila radikální křídlo HSLS. Její osmý sjezd na přelomu září a října 1939 sice potvrdil pevnou pozici „umírněných“ a zvolil předsedou strany Tisa, jenž se o měsíc později stal také prvním slovenským prezidentem. Tento *status quo* však postupně přivedl Berlín k rozhodnutí zasáhnout do vnitřních poměrů Slovenska a změnit je k svému obrazu. Proto během setkání politických špiček obou zemí 28. července 1940 v Salcburku prosadili nacističtí pohlaváři změny ve slovenské mocenské hierarchii, když například Ferdinanda Ďurčanského nahradil ve funkci ministra zahraničí Vojtech Tuka, Jozefa Tisa na postu ministra vnitra Alexander Mach a do slovenského života vstoupili němečtí poradci. Tuka rovněž navrhoval německé straně, aby byl prezident Tiso odstaven z politického života a jmenován pomocným biskupem v Trnavě, avšak pro nesouhlas Vatikánu nebyl tento plán realizován.

Tato kapitola není nějakou rehabilitací autoritativního Tisova režimu, neboť autor nezamlžuje nepříjemná fakta a odmítá vidět události černobíle. Upozorňuje na specifika slovenského národního socialismu, který není možné zaměňovat za německý nacismus, a vysvětluje, že stabilita Tisova režimu se opírala o armádu, parlament a katolický klérus, zatímco radikálové, kteří chtěli nekriticky přijímat německý model, spoléhali na podporu třetí říše a domácí Hlinkovy gardy. Podrobně se Letz věnuje formování slovenských vojenských jednotek, jejich početnímu stavu, nasazení na východní frontě a dalším osudům, přičemž vyčísluje ztráty slovenské armády v letech 1941 až 1944 na 1281 mužů. Nezapomíná ani na účast Slovenska v tažení

proti jeho severnímu sousedovi v září 1939, kdy tak získalo nazpět území obsazené Polskem na podzim 1938 v rozsahu 770 čtverečních kilometrů.

Přestože je Róbert Letz ve svých soudech stručný a při vyslovování hodnotících závěrů až zkratkovitý, důkladněji se zastavuje u profilu Jozefa Tisa (s. 86–89), kterým může dozajista upoutat i zdejšího čtenáře. Tiso byl podle autora na prvním místě kněz a teprve poté politik, pro jehož činnost v této sféře „bolo závazne stanovisko jeho diecézneho biskupa Karola Kmečka a Svätej stolice“ (s. 86). Pokud byl Vatikán ochoten respektovat Tisa jako předsedu slovenské autonomní vlády, nezotožňoval se s jeho prezidentstvím a politickým angažmá v době druhé světové války, které mohlo mít za následek kompromitaci politického katolicismu ve státě. Rozpor těchto dvou vět je jen zdánlivý: Vatikán nedal Tisovi souhlas k výkonu prezidentského úřadu, pouze jej vzal na vědomí, čímž se odmítl vázat. Přijetí prezidentského úřadu akceptoval jako jeho svobodné rozhodnutí, přičemž si uvědomoval možná rizika, která z toho vyplývala, a papež Pius XII. na ně také opakovaně upozorňoval, například při audienci pomocného biskupa trnavské apoštolské administratury Michala Buzalky 8. září 1939. Tisův diecézní biskup v Nitře Karol Kmečko i ostatní slovenští biskupové se domnívali, že bude pro situaci na Slovensku lepší, když bude úřad slovenského prezidenta zastávat spíš Tiso než někdo jiný, a proto byl jejich postoj do přelomu let 1943 a 1944 víceméně loajální. Velmi zajímavý vztah Svatého stolce a Jozefa Tisa však autor dále detailně nesleduje, brání mu v tom nedostatek pramenů; podrobná analýza teprve čeká na archivní výzkum, zejména Tajného vatikánského archivu v Římě. Róbert Letz se zato zabývá novým fenoménem slovenského „vůdce“ a jeho recepcí v dobovém slovenském prostředí. Domnívá se, že jako kněz konvenoval více katolickému táboru, méně pak slovenským evangelíkům. Manévrování na jeho pozici však vidí velmi skepticky; autoritativní režim, vliv Německa a válka mu výkon úřadů prezidenta, předsedy HSLS a kněze značně komplikovaly. Autor Tisa vnímá jako skromného a uzavřeného muže, který se zajímal o život běžného občana, což přispívalo k jeho popularitě. Tisovy sympatie s nacistickým tažením proti Sovětskému svazu podle něj pramenily z jeho antikomunismu. Dnes Jozefa Tisa většina slovenských historiků (včetně Letze) přijímá jako člověka, který ze dvou zel volil to menší; není ani zatracován, ani jednoznačně glorifikován, převládají vyváženější soudy.

V popředí čtvrté kapitoly, věnované politickým perzekucím za první Slovenské republiky, stojí takzvaná židovská otázka, třebaže Židé tehdy nepředstavovali jedinou pronásledovanou skupinu obyvatel na jejím území.² Již v lednu 1939 vznikla vládní komise na čele s Karolem Sidorem, jejímž cílem bylo vypracovat návrh řešení „židovské otázky“. První protižidovské vládní nařízení vyšlo 18. dubna 1939; mimo jiné zavádělo pro Židy *numerus clausus* v některých svobodných povoláních. S postupným vylučováním Židů z veřejného života přistupovala vláda k zásahům do jejich majetkových a vlastnických práv, čímž se postavení Židů výrazně zhoršovalo. Právě „židovská otázka“ názorově do jisté míry rozdělovala představitele radikálního a umírněného křídla HSLS. První arizační zákon vstoupil v platnost

2 V roce 1940 žilo na Slovensku 88 951 Židů.

1. června 1940, urychlení tempa perzekuce Židů přinesla salcburská jednání v červenci 1940. Protižidovské tažení vyvrcholilo vydáním vládního nařízení č. 198/1941 Sb., o právním postavení Židů (takzvaného židovského kodexu), podle vzoru norimberských rasových zákonů. Proti tomuto výnosu protestovali slovenští biskupové a Svatý stolec, na druhé straně prezident Tiso do kodexu prosadil dva paragrafy (255 a 256), které dopad diskriminačních zákonů alespoň částečně zmírňovaly. Radikální křídlo HSLŠ se však snažilo Židů zcela zbavit, a když v říjnu 1941 říšský vedoucí SS Heinrich Himmler naznačil možnost soustředit slovenské Židy na území Polska, předseda vlády a ministr zahraničí Vojtech Tuka začal vyjednávat s německou stranou o vysídlení slovenských Židů ze Slovenska za takzvaný osidlovací poplatek ve výši pěti set marek za osobu. Od března 1942 pak byli Židé ze Slovenska deportováni do nacistických koncentračních táborů. Dodnes není zcela jasné, jestli měli zodpovědní slovenští politici jasné představy o následné likvidaci Židů, většina slovenských historiků se ale domnívá, že nikoliv. Zřejmě i předák radikálů Vojtech Tuka se domníval, že vysídlení Židů jsou v Polsku nasazováni na práci, a nikoliv přímo fyzicky likvidováni. Když však informace o tragickém osudu Židů začaly prosakovat z více zdrojů a deportace byly na konci října 1942 zastaveny, většina slovenských Židů – přes sedmapadesát tisíc osob – již skončila v koncentračních táborech. Transporty byly obnoveny v září 1944 po příchodu německé armády na Slovensko. V letech 1942 až 1945 tak zahynulo víc než osmašedesát tisíc slovenských Židů.

Mimořádně zajímavou a málo známou stránku slovenských dějin válečného období představuje pátá kapitola, věnovaná zahraniční politice. Róbert Letz zde podrobně mapuje proces mezinárodního uznání nově vytvořeného slovenského státu, k němuž postupně přistoupilo Maďarsko, Polsko, Německo, Vatikán, Velká Británie, Francie a další země. Velmi cenné jsou analýzy Tisova rozhledu v mezinárodních záležitostech a pasáže o vzbách Adolfa Hitlera a Jozefa Tisa. Vedle podrobně sledované linie diplomatických styků Slovenska s Německem, Sovětským svazem a Maďarskem čtenář bohužel postrádá kapitoly o zahraniční politice první Slovenské republiky k Protektorátu Čechy a Morava, Rumunsku, Chorvatsku či Itálii. Zvláště na škodu je, že autor téměř bez povšimnutí přechází slovensko-italské vztahy za druhé světové války, přestože se právě zahraniční orientací na fašistickou Itálii snažilo Slovensko vyvažovat agresivní vliv nacistického Německa ve střední Evropě. Téma je to jednak zajímavé, jednak dosud téměř neznámé, byť se mu v poslední době věnoval český historik Petr Kubík.³

Šestá kapitola Letzovy knihy přibližuje slovenskou společnost za druhé světové války. Za nejzajímavější zde považuji pasáže o tehdejších náboženských poměrech. Podle sčítání lidu žilo na Slovensku k 15. prosinci 1940 jednaosmdesát procent katolíků, patnáct procent evangelíků a tři procenta Židů. Lze souhlasit s autorem, že důraz na prosazování křesťanských hodnot ve slovenské společnosti byl reakcí

3 KUBÍK, Petr: *Slovensko-talianske vzťahy 1939–1945*. Bratislava, Ústav pamäti národa – Pamäť národa 2010 (viz anotaci Marka Šmída v *Soudobých dějinách*, roč. 19, č. 3–4 (2012), s. 582 n.).

na poměry v první Československé republice. Současně to bylo právě katolictví a křesťanské ideály, jež výrazně odlišovaly slovenský režim od ideologie nacismu. Róbert Letz se zde opakovaně vyslovuje k přítomnosti kněží v politickém životě, jež budila dojem, že církevní představitelé a katolická hierarchie obecně souhlasí se současným politickým režimem. Ve skutečnosti to byli právě slovenští biskupové, z jejichž prostředí se ozývaly hlasy proti perzekuci Židů a kteří – byť zpočátku méně výrazně – protestovali proti jejich deportacím, odsuzovali válku a její velebení, varovali před násilím během slovenského povstání a negativně hodnotili další jevy politického života.

Slovenské kultuře, vědě a školství je vyhrazena sedmá kapitola. Pokud zažívalo Slovensko po roce 1918 překotný kulturní rozvoj, nezastavil se ani po roce 1939, neboť „vlastný štátny rámec dával záruku rozvoja slovenskej kultúry“ (s. 206), třebaže jej současně omezovala povaha politického režimu i probíhající světová válka. Dá se však říci, že se slovenskému kulturnímu životu za války dařilo výrazně lépe než protektorátnímu – vznikaly nové vysoké školy, rozvíjela se věda a byly podporovány nové vědecké obory, vydávaly se slovenské knihy, otevírala se nová muzea a galerie, natáčely se filmy, pěstoval se sport a podobně. Slovenská kultura jako celek se přitom nikdy nestala předmětem politické propagandy. Úspěšně se rozvíjela také ekonomika první Slovenské republiky, se kterou seznamuje osmá kapitola. Hospodářské úspěchy kráčely ruku v ruce s politickou emancipací, růstem mezd, snížením nezaměstnanosti, lepším zásobováním obyvatel, vznikem nových průmyslových podniků a rozšířením výroby. Tato prosperita však byla – a zde jsou patrné její limity – závislá na nacistickém Německu, takže se Slovensko přizpůsobovalo zájmům a potřebám třetí říše (to je patrné i z německo-slovenské smlouvy o ochranném poměru z 23. března 1939). Současně rostl slovenský státní dluh a zvyšovalo se množství peněz v oběhu. Navíc nelze zapomínat, že značné příjmy získal stát ze zabaveného židovského majetku a postátněním půdy židovských vlastníků a politických odpůrců. Hospodářská situace se začala zhoršovat teprve v závěru roku 1944.

Po obsírnější pasáži věnované Jozefu Tisovi ve třetí kapitole dojde v předposlední kapitole též na podrobnější hodnocení Edvarda Beneše. Pro mnohé české čtenáře může být překvapením, že zatímco Letzovy soudy o slovenském válečném prezidentovi jsou poměrně umírněné, u československého prezidenta a vůdce zahraničního odboje nešetří kritikou. Bere si na mušku právě jeho zahraničněpolitickou akci za druhé světové války a rozpory s některými slovenskými emigranty, například Štefanem Osuským či Milanem Hodžou, ale i jeho sblížování se Sovětským svazem. Současně jej viní, že jako demokrat jednal v rozporu s principy parlamentní demokracie, a vyčítá mu paternalismus a neupřímnost při jednání se slovenskou stranou: „Sám Beneš sa vo vzťahu k Slovákom doma i v odboji nezbavil pocitu paternalizmu. Obviňoval ich z kolaborácie a nedostatočnej angažovanosti v odboji. Pritom nebral do úvahy a nechcel vidieť, že za vývoj nesie veľkú zodpovednosť, že je potrebné poučiť sa z predchádzajúceho vývoja a slovenskú otázku je potrebné riešiť inak. Jeho výroky možno označiť skôr za karhavé výroky otca, smerujúce k skroteniu neposlušných, nezodpovedných a nerozumných detí.“ (s. 246)

Na potvrzení těchto slov následuje dlouhá citace výroků, jimiž Beneš v červenci 1941 před svým tajemníkem Jaromírem Smutným ostře zkritizoval jednání slovenských politiků (použité výrazy, ne zrovna typické pro Beneše, prozrazují, že jde nejspíš o Smutného záznam).

Závěrečné dvě kapitoly knihy se týkají Slovenského národního povstání, označovaného dnes již převážně prostě jako Povstání, domácího i zahraničního (česko)slovenského odboje a osvobození Slovenska Rudou armádou od počátku roku 1945. Povstání propuklo 29. srpna 1944 pod vedením generála Jána Goliana na ploše dvaadvaceti tisíc kilometrů čtverečních, což představovalo téměř polovinu rozlohy tehdejšího Slovenska. Předpokladem úspěchu byla koordinace jeho aktivit s postupem Rudé armády, která však selhala. Velmi zajímavě autor líčí tehdejší postoj prezidenta Tisa, který podle něj byl o přípravách povstání předem informován, nic však proti němu neučinil. Jak známo, během dvou následujících měsíců dokázaly německé okupační jednotky soustavný ozbrojený odpor povstalců potlačit. Povstání zoufale čekalo na pomoc a podporu ze zahraničí, které se však ve významnější míře nikdy nedočkalo; Sověti zde sledovali především vlastní politické zájmy. Přímé boje si vyžádaly životy nejméně pět tisíc vojáků a partyzánů. Ušetření nezůstali ani civilisté. Po porážce povstání nacisté vypálili téměř šedesát slovenských vesnic (Kremnička, Nemecká, Klák, Ostrý Grůň a další), tisíce lidí popravili a další tisíce odvěkli do koncentračních táborů. Neméně dramatické bylo i osvobození Slovenska, které v některých případech nabývalo podoby nového znevolnění obyvatel. Autor líčí násilné mobilizování Slováků do Rudé armády a odvlékání nepohodlných osob orgány lidového komisariátu vnitra (NKVD) do Sovětského svazu. Závěrečná bilance druhé světové války na Slovensku jen dokresluje utrpení země v předcházejících měsících.

Jazyková úroveň recenzované práce je výborná, pouze výjimečně narazíme na drobné překlupy. Přepisy českých textů jsou bezchybné. Z faktických nepřesností bych upozornil snad jen na tvrzení, že se tažení proti Sovětskému svazu v červnu 1941 účastnili vojáci německé, rumunské a finské armády (s. 103 n.); brzy po zahájení invaze se do bojů zapojily i maďarské, italské, chorvatské a španělské dobrovolnické jednotky. Rovněž si nemyslím, že by domácí odboj v protektorátu v roce 1941 stagnoval (s. 247), byl pouze decimován tvrdými sankcemi zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha.

Knihy je primárně určena vysokoškolským studentům historie a dalších humanitních oborů, ocení ji však i širší odborná veřejnost a zájemci o (česko)slovenskou minulost. Obsahuje anglické resumé, jmenný rejstřík a soupis použité literatury. Bohužel však v knize absentují mapky, jež by psané slovo vhodně a názorně dokreslovaly. Bez ohledu na to však považuji pátý svazek Letzových *Slovenských dejin* za jednu z nejlepších, nejvyváženějších a nejobjektivnějších monografií o slovenské historii za druhé světové války.

Recenze

Socialistické přátelství mezi nerozbornou jednotou a tiskovou válkou

Michal Pullmann

ZIMMERMANN, Volker: *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel: Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)*. Essen, Klartext 2010, 639 s., ISBN 978-3-8375-0296-1.

Vztahy mezi zeměmi východního bloku se dnes stále častěji dostávají do středu pozornosti historiků. Jednak je stále jasnější, že závislost jednotlivých zemí na Sovětském svazu jako hegemonu nevedla k potlačení všech možností svébytných zahraničních vztahů; jednak lze na těchto vztazích – na formách spolupráce i konfliktních liniích – porozumět podobnostem a rozdílům v uspořádání těchto zemí. Kniha *Socialistické přátelství v proměnách: Vztahy mezi Sovětskou okupační zónou/NDR a Československem (1945–1969)* z pera německého historika Volkera Zimmermanna, která je přepracovanou verzí jeho habilitační práce z roku 2005, se zabývá vztahy mezi Československem a Německou demokratickou republikou (respektive její předchůdkyní Sovětskou okupační zónou) ve dvou desetiletích po druhé světové válce. Analyzuje pestrou paletu vztahů mezi oběma zeměmi, formy nejtěsnější vzájemné spolupráce, méně úspěšné pokusy o kooperaci i postupně narůstající konfliktní linie a eskalaci rozporů v roce 1968.

Na předním místě je zapotřebí na knize vyzvednout šíři jejího zpracování. Předmětem analýzy nejsou jen diplomatické vztahy mezi Československem a NDR, autor se věnuje i všemožným dalším oblastem, kde docházelo ke kontaktu či spolupráci – odborům, mládežnickým organizacím, vědeckým projektům, kulturním vztahům nebo třeba cestování. Dokládá, že vzájemné vztahy v jednotlivých oblastech neměly stejný vývoj – politickému ochlazení v šedesátých letech například neodpovídal vývoj v oblasti kulturní spolupráce nebo cestování. Jednotlivé roviny spolupráce sice nebyly oddělené – po celou dobu zůstávaly vázány klíčovými ideologickými principy a strategicko-politickými zájmy – avšak v širším historickém pohledu měly vlastní dynamiku, kterou nelze redukovat na jednorozměrný vztah, určený pouze ideologickými a mocensko-politickými faktory.

Práce je členěna do sedmi oddílů. Druhý a pátý jsou věnovány diplomatickým vztahům – v padesátých a šedesátých letech. Představuje je samozřejmě kapitola pojednávající o vysídlení československých Němců a opatrném navazování vztahů do roku 1949. Ve čtyřech dalších částech se pak Zimmermann zabývá zmíněnými kontakty nad rámec diplomacie – ve třetí kulturními kontakty a ideologicky podmíněnými snahami o sblížení s NDR v první polovině padesátých let, ve čtvrté pak rozvojem spolupráce v kultuře, vědě nebo turistice až do postavení Berlínské zdi v roce 1961. Šestý oddíl sleduje nerovnoměrný vývoj spolupráce na pozadí politického odcizení v polovině šedesátých let a sedmý pak otevřenou konfrontaci za pražského jara 1968 a následné počátky československé „normalizace“, do níž východoněmecké vedení neváhalo intervenovat. Jako exkurz pak Zimmermann k práci připojil analýzu toho, jak se v dané době vyvíjely obrazy historie druhého státu, spolupráce mezi historiky a ideologicky podmíněné interpretace dějin.

Patří k nejsilnějším stránkám knihy, že Volker Zimmermann nezůstal jen u institucionálního vývoje a diplomatické stránky vzájemných vztahů, nýbrž nabídl rovněž pohled k aktérům – jejich biografii, myšlenkovému světu, motivacím a zájmům, k jejich chápání a užívání ideologie i strategiím prosazení jejich vizí a projektů. Nejzajímavěji působí líčení tam, kde Zimmermann ukazuje blízkost mezi různými motivacemi – cestováním, používáním ideologického jazyka, strategiemi prosazení v odborech, vládnoucích stranách, mládežnických organizacích nebo na poli uměleckém – a když pak zachycuje vyostřené vztahy od poloviny šedesátých let, a zejména v roce 1968: tiskovou válku mezi oběma zeměmi, kontrastující se sympatiemi mnoha občanů NDR pro projekt demokratického socialismu.

Kniha velmi přesvědčivě ukazuje, že přístup východoněmecké strany byl v diplomatických vztazích podstatně ofenzivnější a že v postupné eskalaci vztahů mezi oběma zeměmi získal východní Berlín navrch (takže v okupaci roku 1968 hrál velmi důležitou úlohu). Za necelé čtvrtstoletí se úplně obrátil poměr sil mezi oběma zeměmi – Československo svůj počáteční poválečný vliv ztrácelo, zatímco NDR se stala jedním z nejdůležitějších hráčů střední Evropy.

Vysoká pečlivost, s níž Zimmermann zpracoval materiály úřední provenience, možná lehce kontrastuje s jeho pokusy zasadit institucionální vývoj do společenských a kulturních souvislostí. Historizace vztahů mezi zeměmi (tedy zohlednění společenských, kulturních a hospodářských souvislostí diplomatických vztahů)

mnohdy mohla jít hlouběji. Zimmermann například velmi poutavě líčí činnost československého kulturního střediska ve východním Berlíně, které se zejména v šedesátých letech stalo místem společenské a politické kritiky (s. 369–373). Občané NDR zde měli přístup k výstavám nebo filmům s otevřeně kritickým zaměřením, československá kulturní produkce se v této době navíc nevyhýbala ani západním vlivům, takže se do východoněmecké metropole touto oklikou dostávaly jinak tabuizované motivy ze Západu. Podle dochovaných zpráv východoněmeckého ministerstva zahraničí dostávala právě na půdě československého kulturního střediska prostor otevřená kritika režimu v NDR. Ačkoliv Zimmermann zmiňuje některé důležité příklady (výstavu karikatur, zesměšňující takzvaný kult osobnosti, promítání kritických filmů, odmítnutých předtím východoněmeckou cenzurou, jazzové koncerty), nechává želbohu zcela stranou analýzu témat a motivů, které zde byly prezentovány. Čtenář se tak navzdory pečlivému zhodnocení archivních materiálů úřední proveniencie nedozví, jaká témata, jaké interpretace a symboly zde rezonovaly nejvíce a jak rozrušovaly ideologicky sevřený svět východoněmecké diktatury.

Podobně to platí o napětí a konfliktech mezi členy mládežnických organizací, které se projevovalo při vzájemných návštěvách. Zimmermann nabídl přehled konfliktů včetně sporných témat (uměleckých směrů, vystoupení bigbeatových kapel a podobně), avšak úplně se zdržel analýzy ideologie – toho, která témata, a zejména jak, nabourávala jistotu lidí o správnosti nastoupené cesty socialistické výstavby. Jistou kompenzací v tomto ohledu je exkurz o historiografii, kde Zimmermann velmi pěkně propojuje analýzu forem spolupráce s ideologickými obsahy: teprve na pozadí konkrétních témat a rozdílných názorů (zda byla buržoazie v 19. století součástí zápasů za svobodu, zda lze revoluci roku 1848 vykládat pouze v kategoriích třídního boje – viz s. 492 n.) lze přece vysvětlit připravenost historiků ke spolupráci nebo naopak ke konfliktu.

A zde leží i význam knihy, jednak dokládající, že v rámci politických a ideologických mantinelů, určených sovětským hegemonem, existoval poměrně široký prostor pro samostatné utváření vzájemných vztahů, jednak pečlivě ukazující vysokou míru lavírování, strategického myšlení, vzájemného nátlaku a obtížného vyjednávání mezi „spřátelenými“ partnery. Práce sice potvrzuje, že nejmocnější instancí vždy byly vládnoucí strany, avšak podoba a směr spolupráce nakonec záležely spíše na tom, co si příslušní aktéři – odboroví předáci, úředníci ministerstev, zástupci mládežnických organizací, turisté, dělníci, novináři, historici a tak dále – pod oficiálními nároky a ideologickými frázemi konkrétně představovali, jak je v rámci daných mantinelů vykládali a co považovali za důležité. Po stránce empirické je velmi zajímavým zjištěním také to, že východoněmecká diplomacie byla podstatně ofenzivnější a strategicky vynalézavější než československá a že se Německá demokratická republika stala v prostoru sovětských satelitních států ve střední Evropě svého druhu hegemonem. Knihu tak lze ze všech těchto důvodů považovat za jeden z nejdůležitějších příspěvků k soudobým dějinám obou zemí.

Recenze

Frustrovaní bojovníci proti Titovi

Přemysl Houda

VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, 695 stran, ISBN 978-80-7308-428-8.

Málokdy se objeví mohutná historická práce o slepé dějinné cestě, třeba o člověku nebo o skupině osob, jejichž snahy a vize během let ztroskotaly do té míry, že lze mluvit o zdrcující porážce; navíc o porážce, kterou doprovází cejch odpadlictví a zrádovství. Monografie Ondřeje Vojtěchovského *Z Prahy proti Titovi!* je variací (a variací dosud nezpracovanou) na dané téma: na sedmi stech stranách líčí životy necelých dvou stovek jugoslávských politických emigrantů, kteří se po roztržce mezi Sovětským svazem a Jugoslávií v roce 1948 rozhodli natrvalo usadit v Československu a manifestovat svou věrnost ke Stalinovi a současně odpor k „prašivému psu“ Titovi.

Vojtěchovského kniha je příběhem lidí, kteří – nahlíženo zvnějšku – na konci čtyřicátých a počátku padesátých let dobře posloužili propagandistickým a mocenským účelům (jak z hlediska zahraniční, tak domácí politiky takzvaného východního bloku), a když už nebyli nikomu potřební, proměnili se v párie, v živé připomínky zašlých časů. Vojtěchovský ovšem neukazuje jen tuto vnější stránku věci, nýbrž s výrazným zaujetím přibližuje život těchto neúspěšných emigrantů, jejich mikrokosmos. Na mnoha a mnoha stranách své monografie zabíhá do – místy až příliš velkých – podrobností z osudů dnes už skoro zapomenutých postav, jako byli původně

Titovi diplomaté ve Spojených státech Slobodan Ivanović a Pero Dragila, zástupce šéfredaktora bělehradského listu *Politika* Milutin Rajković, člen jugoslávské mise při Organizaci spojených národů Josip Milunić, spisovatel a novinář Teodor Balk nebo Slovinec Anton Rupnik, dříve trvale žijící ve Francii, a řada dalších – vesměs osoby nikterak prvořadého významu. Některé kapitoly s jistou nadsázkou připomínají skoro žánr, který veřejnost zná z televize pod označením *reality show* – dočteme se o nesnášenlivosti mezi manželkami emigrantů, o milenkách a milencích nebo o každodenních problémech, s nimiž se museli potýkat v domech, kde společně žili.

Ondřej Vojtěchovský ale neusiluje o senzaci, jeho přístup má jiný účel: ukazuje jugoslávské politické emigranty jako osoby žijící ve zvláštním prostředí připomínajícím ghetto. Představuje je jako lidi zahleděné do dobových, leckdy jen jim pochopitelných ideologických šarvátek, kteří jsou schopni v jednu chvíli radikálně očerňovat své nedávno ještě blízké spojení (jak kvůli „vyššímu principu“, tak kvůli pragmatickému kalkulu), aby o pár měsíců, nebo dokonce jen dnů později prováděli sebemršačské sebekritiky a okázale se sbratřovali s nedávnými nepřáteli na život a na smrt. Zdlouhavým popisem někdy až trochu nudných, opakujících se sporů se Vojtěchovskému nakonec daří zpřítomnit ideologii a vášněmi nasáklou atmosféru zakladatelské fáze komunistické diktatury – doby, která je ještě prosycena neochvějnou vírou a nadějami.

Autor si okrajově všímá i širšího „jugoslávského“ kontextu. Československo totiž neposkytovalo jediný azyl prostalinských Jugoslávců ve východním bloku, byť minimálně zpočátku bylo v tom ohledu centrem významným. V knize se proto dočteme i o jugoslávské politické emigraci v jiných státech – nejvíce o „maďarských“ Jugoslávcích, jejichž vedení (Lazar Brankov) bylo citelně zasaženo procesem s ministrem zahraničí László Rajkem. To vyvolalo paniku i mezi Jugoslávci v Československu, kteří očekávali obdobnou konstrukci připravovaného politického procesu i v Praze. Jejich obavy se ale nakonec nenaplnily a hledání zrádců ve vlastních řadách a vzájemné obviňování vyznělo do ztracena.

Že si Ondřej Vojtěchovský protititovských Jugoslávců v dalších státech východního bloku všímá jen okrajově, není vůbec na škodu; jeho záměr byl jiný než komparační. Čeho se ale mohl při své analýze dotknout více, byla vazba mezi vedením jugoslávské emigrace v Sovětském svazu a jeho československým protějškem. Do jaké míry museli či nemuseli „českoslovenští“ Jugoslávci poslouchat Pera Popivodu, bývalého partyzánského velitele a generála, který se stal hlavou jugoslávských stalinistů v SSSR? Vojtěchovský se omezuje v tomto případě většinou jen na líčení nárazových návštěv Popivody v Praze, které působí v jeho výkladu jako trochu chaotický *deus ex machina*. Souvisí to s širším problémem: Jak se vyvíjely záměry Moskvy s jugoslávskou politickou emigrací v čase a jaké instrukce jí vydávala? O tom nalezneme v textu méně (a spíše jen implicitně), než by se dalo čekat.

Vojtěchovského monografie, obhájená původně jako disertační práce na Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, ale neukazuje jen tak trochu podivný a uzavřený svět do sebe zahleděných politických emigrantů, který skončil jednou velkou depresí: útky do Sovětského svazu, a dokonce často i kajícími návraty do vlasti (z vedení československé emigrace tuto cestu do Canossy zvolili

například Milutin Rajković, Jovan Prodanović nebo Borivoj Nikolajević). Krom prostředí zklamaných politických emigrantů totiž kniha dává nahlédnout – z perspektivy „jugoslávského problému“ – i do vnitropolitických záležitostí komunistického Československa: osvětluje třeba okolnosti procesu s Rudolfem Slánským a „jugoslávskou kartu“ v něm nebo vztahy mezi Státní bezpečností a vedením Komunistické strany Československa (zajímavá je v tomto kontextu například komunikace mezi Geminderovým mezinárodním oddělením ÚV KSČ a StB ohledně možností sledovat politické emigranty).

Tento druhý – „československý“ – pól dělá z knihy pozoruhodný příspěvek i pro pochopení, jak fungovala mocenská ohniska komunistické diktatury v Československu na konci čtyřicátých a počátku padesátých let, kam časově spadá jádro celého výkladu. A právě tento výborně zachycený druhý aspekt je tím, co práci Ondřeje Vojtěchovského povyšuje na podstatně vyšší úroveň.

Na mnoha stránkách knihy se setkáváme s Lenkou Reinerovou, známou česko-německou spisovatelkou, která jako manželka Teodora Balka zajišťovala *de facto* coby spojka komunikaci mezi československou komunistickou stranou a jugoslávskými politickými emigranty. Aniž bych se chtěl o tomto punktu v recenzi výrazněji rozepisovat, stojí za pozornost, že poznatky autora monografie někdy zajímavě doplňují nebo i korigují svědectví Lenky Reinerové zaznamenané v jejích memoárových textech, vyznačujících se – celkem přirozeně – jistou mírou sebestylizace.

Monografie Ondřeje Vojtěchovského jako první objemnější vědecká práce na dané téma vychází zejména z archivních pramenů, ať už československých nebo bývalých jugoslávských. Autor hovořil i s několika pamětníky, ale na využití rozhovorů v textu rezignoval, s trochu podivným dovětkem, že se „nezabývá historickou pamětí, ale snaží se rekonstruovat dění na základě primárních pramenů“. Vyjadřuje přitom své přesvědčení, že „historik, který studuje archivní dokumenty, ví co do faktografie více než aktéři, kteří toto dění prožili před desítkami let“ (s. 28). Z rozhovoru s narátorem tedy nevznikne primární pramen?

A tu jsme u jediného závažnějšího problému: Vojtěchovského monografie je bezesporu poctivou historickou prací, navíc čtivě napsanou, která důkladně analyzuje obrovské penzum materiálů (včetně tisíců stran záznamů prověřkových komisí a podobně); co jí ale chybí, je teoretické ukotvení. Autor se hned od počátku pustil do popisování historických faktů a lidských osudů, obecnější pojednání o vhodných metodologických přístupech však oželel. Kniha *Z Prahy proti Titovi!* si však nezaslouží, aby tato recenze končila kritickou poznámkou – je totiž neobyčejně zajímavým příspěvkem k jugoslávským a československým dějinám přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století.

Recenze

Eucharistia et labor

Životní příběh Josefa kardinála Berana

Michal Sklenář

VODIČKOVÁ, Stanislava: *Uzavírám vás do svého srdce: Životopis Josefa kardinála Berana*. Brno – Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury – Ústav pro studium totalitních režimů 2009, 399 stran, ISBN 978-80-7325-189-5 a 978-80-87211-16-8.

U příležitosti čtyřicátého výročí úmrtí Josefa kardinála Berana (1888–1969), arcibiskupa pražského, zastávajícího *de iure* tento úřad v letech 1946 až 1969, spojilo své síly brněnské Centrum pro studium demokracie a kultury s pražským Ústavem pro studium totalitních režimů k vydání reprezentativního životopisu této výjimečné postavy československých církevních dějin minulého století. Knihu otevírá předmluva Tomáše kardinála Špidlíka a poté úvodní slovo autorky definuje dvojí cíl publikace: přiblížit širokému spektru čtenářů Beranovu osobnost a „komplexně zachytit jeho osud a dílo v kontextu moderních dějin 20. století“ (s. 15). Publikaci v pevné vazbě, tištěnou na křídovém papíře, doplňuje řada reprodukcí pramenů (dopisy, výstřižky z novin) a černobílých fotografií¹ i jmenný rejstřík. Přílohu knihy

1 Některé fotografie jsou zveřejněny také na internetové stránce věnované Josefu kardinálu Beranovi (viz <http://www.kardinalberan.cz>, dostupné k 7.5.2014).

tvoří CD se vzpomínkami kardinála Berana z jara 1965 a jeho projevem k úmrtí Jana Palacha z počátku roku 1969.

Jednotlivé kapitoly knihy sledují jasnou chronologickou linii. Po úvodních stranách věnovaných Beranově rodině, dětství a dospívání (s. 19–25) pokračuje jeho životní příběh popisem studií v Římě, přijetím kněžského svěcení, dosažením titulu doktora teologie (s. 27–37) a návratem do Čech. Po kaplanském období působil Josef Beran jako katecheta v Učitelském ústavu u sv. Anny, posléze jako ředitel škol Kongregace školských sester de Notre Dame (s. 39–53), od roku 1929 začal vyučovat na pražské teologické fakultě (s. 55–59) a posléze zastával funkci rektora Arcibiskupského semináře v Praze (s. 61–81).

Velkou pozornost věnuje autorka letům protektorátního věznění (1942–1945), která Beran strávil v pankrácké a terezínské věznici a poté v koncentračním táboře Dachau (s. 83–117).² Po osvobození se opět ujal svých původních funkcí a rozvíjel další aktivity (s. 119–131). Sedmého listopadu 1946 byla zveřejněna zpráva o jmenování Josefa Berana pražským arcibiskupem (s. 133–159), „díky“ němuž zanedlouho stanul v roli jednoho z předních oponentů komunistického režimu. Do politického dění veřejně vstoupil již pastýřským listem z 24. února 1948, o vážný konflikt s novými vládci země však nestál, jak o tom svědčí i jeho rozhodnutí celebrovat v červnu 1948 slavnostní *Te Deum* ve svatovítské katedrále na počest zvolení Klementa Gottwalda do prezidentského úřadu (s. 161–187). Zásadní zlom ve vztahu poúnorového režimu k pražskému arcibiskupovi klade Stanislava Vodičková do okamžiku odeslání stížnosti, v níž požadoval vysvětlení přítomnosti odposlouchávacího zařízení při jednání biskupů na Slovensku (s. 189–201). Konfrontaci eskalovala prorožimní Katolická akce, proti níž se Beran otevřeně postavil a přispěl tak k jejímu nezdaru (s. 203–215).

O svátku Božího těla 14. června 1949 (přesně rok po svatovítském *Te Deum*) byl arcibiskup Josef Beran zatčen a internován, nejprve ve svém sídle na Hradčanech (1949–1951), posléze v Roželově u Rožmitálu (1951), Růžodolu u Liberce (1951–1953), Myštěvsi (1953–1957), Paběnicích u Čáslavi (1957–1963), Mukařově (1963–1964) a Radvanově (1964–1965). Odtud směl nakonec odejít do exilu v Římě (s. 217–299, každému místu pobytu věnuje autorka samostatný oddíl). Čtrnáctileté věznění sdílel částečně s biskupy Josefem Hlouchem, Karlem Skoupým, krátce i s Jánem Vojtaššákem.

Po obdržení zprávy o úmyslu papeže Pavla VI. jmenovat Josefa Berana kardinálem se v roce 1965 obnovila jednání mezi zástupci Československa a Svatého stolce, také o jeho dalším osudu. Ačkoliv Josef Beran o definitivní odchod do exilu neusiloval, ukázalo se to nakonec jako přijatelné řešení pro obě strany, když byl zároveň František Tomášek jmenován pražským apoštolským administrátorem (s. 293–299). Kromě přijetí kardinalátu se Beranův exil nesl ve znamení značného zájmu médií o jeho osobu a četných aktivit. Často se setkával s českými krajany, zasloužil se

2 K těmto epizodám Beranova života podrobněji viz VODIČKOVÁ, Stanislava (ed.): *I zvíře mělo více útrpnosti než člověk: Paměti pátera Františka Štveráka, vězně nacistického a komunistického režimu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013.

o vybudování střediska Velehrad, na II. vatikánském koncilu pronesl významný projev o náboženské svobodě.³ V době pražského jara se začal zaobírat myšlenkami na návrat do vlasti, v důsledku zhoršujícího se zdravotního stavu a poté okupace země v srpnu 1968 však dožil v římském exilu (s. 301–353). Josef kardinál Beran zemřel 17. května 1969 a posmrtně byl hned třikrát vyznamenán papežem Pavlem VI. – jeho příchodem těsně po skonu, výkropem rakve v závěru rekviem a uložením ostatků ve svatopetrské bazilice. Knihu zakončuje poukaz na beatifikační proces ve vztahu ke kardinálu Beranovi, zahájený v roce 1998.

Nejvýraznější přínos knihy Stanislavy Vodičkové spočívá v posunu bádání o Josefu kardinálu Beranovi⁴ na základě doposud nedostupných archivních materiálů. I zde jsou však patrné mezery. Autorka poukazuje na chybějící (pravděpodobně skartované) archiválie, což ji mnohdy nutilo rekonstruovat Beranův životní příběh na základě dobových svědectví. To se týká především líčení jednotlivých etap Beranovy internace, jež se kromě dosavadní sekundární literatury v zásadě opírá o svědectví pečujících řeholních sester a kroniky jejich kongregací, v případě dění těsně před Beranovým odchodem do Říma pak o reflexe Agostina kardinála Casaroliho.⁵ Této mozaice sestavené z různorodých střípků jako celku nelze upřít zajímavost.

Recenzovaná kniha se však bohužel neobešla bez některých nedostatků. V první řadě v tomto ohledu upoutá stylová nejednotnost. Text životopisu kardinála Berana nahodile a nepřehledně kombinuje minulý čas s historickým přítomem a odborný styl s popularizací, která místy hraničí s glorifikací (například medailon Františka kardinála Tomáška na straně 219) a jinde přechází do novinářského žargonu („v Katolických novinách vyšla osekáná část projevu“, s. 320). Plynulou četbu navíc ruší medailony osobností rozličné délky i obsahu (někdy přinášejí velice podrobné informace, naproti tomu například na straně 167 se náhle objeví nicneříkající označení „ církevní hodnostář“). Podobné charakteristiky osob se ale nacházejí i ve velice četných poznámkách pod čarou. Čtenář tak musí sledovat vícero paralelně tištěných textů, přičemž klíč k jejich zařazení do hlavního výkladu, poznámky či medailonu zůstává někdy nejasný. A nemohu si odpustit ještě formální připomínku, že číselné indexy odkazující k poznámkám se v celé knize vyskytují zcela náhodně někdy před a jindy za interpunkčním znaménkem.

3 Český překlad projevu viz BERAN, Josef kardinál: Svoboda svědomí. In: *Studie*, roč. 17, č. 3–4 (1975), s. 16 n. Nověji viz Kardinál Beran o náboženské svobodě. In: *Teologické texty*, roč. 15, č. 2 (1993), s. 60 (viz také <http://www.teologicketexty.cz/casopis/1993-2/Kardinal-Beran-o-nabozenske-svobode/60>, dostupné k 7.5.2014); Svoboda svědomí: Proslov Josefa kardinála Berana 20. září 1965. In: *II. vatikánský koncil očima Jana XXIII. a Pavla VI.* Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2013, s. 220 n.

4 Dosud byly o Beranovi k dispozici následující základní publikace: LUŇÁČKOVÁ, Marie: *Velká mše*. Řím, Křesťanská akademie 1970; *Kardinál Josef Beran: Malý sborník dokumentů*. Praha, Pastorační středisko Arcibiskupství pražského 2000; SVOBODA, Bohumil – POLC, Jaroslav V.: *Kardinál Josef Beran: Životní příběh velkého vyhnance*. Praha, Vyšehrad 2008.

5 CASAROLI, Agostino: *Trýzeň trpělivosti: Svatý stolec a komunistické země (1963–1989)*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2001.

Příkladem chybného propojení hlavního textu s poznámkami může být strana 119, na níž autorka začíná s popisem vývoje v Československu po roce 1945. Namísto zjednodušujících informací v hlavním textu a zcela nadbytečných medailonků Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda by čtenář uvítal odkazy na kontext moderních dějin dvacátého století, o němž autorka hovoří v úvodním slově.

Stanislava Vodičková směřuje celý příběh Josefa Berana k zásadnímu ideovému střetu římskokatolické církve, reprezentované arcibiskupem pražským, a představitelů komunistického státu. Implicitně přitom vychází z Beranovy specifické pozice, vyplývající z jeho arcibiskupského úřadu, rektorské, a především koncentračnické zkušenosti. Pokud ale má historická biografie do detailů a co nejpřesněji vyličit život určité osobnosti, může upozadit (nikoli zcela opominout) široký kontext – konkrétně řečeno, především odbočky ke světovým dějinám stejně jako počet a délku medailonků by jistě bylo možné v recenzované publikaci redukovat bez újmy na vlastním výkladu. V případě kardinála Berana tento postup prameny umožňují. Potom by ovšem textu také prospělo, aby jednotlivé etapy kardinálova života byly pojímány samostatněji, nikoli pouze jako predehra nastávajících událostí, ústřední děj a jeho dohra či závěr. Rozdělení na kapitoly a podkapitoly společně s určením jiných časových mezníků než využitých klasických letopočtů (například návrat z Říma, nástup do úřadu arcibiskupa a podobně) by vedlo k soustředěnějšímu sledování příběhu aktéra v jeho jedinečnosti.

Autorka se snaží o propojení biografické perspektivy s širším kontextem, který by vypovídal o obecnějších otázkách. Pro volbu první možnosti je ale výsledný text příliš komplikovaně vystaven po stránce jazykové i obsahové, v případě druhé varianty čtenář některé poznatky postrádá a cítí přílišná zjednodušení (například na stranách 119–121 se líčení zcela legitimně opírá o díla Karla Kaplana, ale právě pouze o jeho texty). Otazníky vzbuzuje i uspořádání použitých pramenů a literatury. Oddíl „Dobová literatura“ (s. 377) obsahuje čtyři propagandistické texty z let 1949 a 1950, zatímco ostatní (starší i mladší) dobové publikace jsou zařazeny jinam (toto uspořádání jako by odráželo výše zmíněnou gradaci celého příběhu do tohoto období).

V knize se ovšem vyskytuje také řada nepřesností z oblasti katolické teologie a církevních reálií, a to i opakovaně. Stanislava Vodičková se kupříkladu odvolává na Kodex kanonického práva z roku 1983, konkrétně na jeho překlad do českého jazyka z roku 1994, ačkoliv v pojednávaném období platil církevní zákoník z roku 1917, který vůbec nefiguruje v seznamu pramenů a literatury. Výklad pojmů potom nemůže být přesný, navíc některé pojmy (například „kapitulní vikář“) se v novém kodexu ani nenacházejí, a nelze je tudíž na jeho základě vysvětlit vůbec.

Druhým často nesprávně vysvětlovaným oborem je liturgika. Ani ve třicátých letech minulého století – kdy se v českém prostředí fakticky teprve ustavila jako obor – ji rozhodně nelze zužovat na učení o mešních obřadech a svátostech (s. 58). Nutné je důsledně rozlišovat mezi požehnáním (*benedictio*) a posvěcením (*consecratio*), paramentika je mnohem širší disciplína (pozn. 661), patena neměla v dané době podobu misky a z kontextu je navíc zřejmé, že se jednalo o přenosnou, uzavíratelnou patenu (pozn. 676), breviář – ačkoliv má v mluveném jazyku někdy

i tento význam – není „souborem modliteb“ (pozn. 686), ale knihou obsahující denní modlitbu církve.

Autorka nevnímá rozdíl mezi biskupským či jiným svěcením a funkcí diecézního biskupa a ordináře na straně jedné a tituly arcibiskupa, metropolity, primase, preláta na straně druhé (s. 178, pozn. 453). Taktéž názvy vatikánských dikasterií používá nepřesně: v poznámce 76 zmiňuje neexistující funkci „prefekta shromáždění Kongregace pro duchovenstvo“ namísto „prefekta Kongregace pro klérus“, na přečtení dekretu o jmenování kardinálem čekal Josef Beran nikoli v paláci „kongregace pro východní církve“ (s. 306), nýbrž v paláci „Kongregace pro východní církve“. Pro neřeholní kněze je přes značnou rozšířenost tohoto jevu nesprávné užívat titulu *pater* (nikoli páter) a zkratku *P.*

Neustále se v práci objevuje ahistorické označení „Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy v Praze“ namísto „Teologické fakulty Univerzity Karlovy“, „Seminář KTF UK“ neexistoval, vždy to byl „Arcibiskupský seminář“, případně v době protektorátu učiliště (pozn. 114); v Hradci Králové se nacházel pouze diecézní seminář a teologické učiliště, nikoli „teologická fakulta“ (s. 167).

Přes výše uvedené výtky stylové, terminologické i koncepční představuje publikace Stanislavy Vodičkové podrobný, pramenně zajímavě podložený životopis Josefa kardinála Berana, jehož hodnotu zvyšuje velké množství zpracovaného fotografického materiálu i přiložené CD. Doufejme, že výsledek stávajícího i dalšího bádání o Josefu kardinálu Beranovi umožní nejen připomínat jeho život, ale také bez patosu hovořit o jeho odkazu (s. 346),⁶ pramenícím ze dvou základních východisek: osobní víry v postavení kněze i biskupa (*eucharistia*) a širokospektrální činnosti pastorační, publikační, pedagogické a další (*labor*).

6 „Snad se zeptáte, jakým právem mohu takto mluvit já, který žiji daleko od vás. Odpovídám vám: mohu tak mluvit, protože je to moje povinnost. Jsem přece z Kristova pověření váš učitel, váš vůdce, váš přítel, váš otec. Musím tak mluvit, protože věřím. (...) Kdybych snad už nemohl víc tak mluvit, považujte tato slova má za můj odkaz. Neodmívejte ho, nezapomínejte na něj. Vzhůru srdce, synové a dcery, bratři a sestry.“ (Projev ke smrti Jana Palacha, přiložené CD, časové rozmezí 00.02:52–00.03:40.)

Recenze

O Evropské unii a integraci z pohledu soudobých dějin

Zdeněk Nebřenský

BAUERKÄMPER, Arnd – KAEUBLE, Hartmut (ed.): *Gesellschaft in der europäischen Integration seit den 1950er Jahren: Migration – Konsum – Sozialpolitik – Repräsentationen*. Stuttgart, Franz Steiner 2012, 187 stran, ISBN 978-3-515-10045-8.

Politicko-společenským debatám o roli Evropské unie, které se vedou v českých médiích, většinou unikají širší celoevropské souvislosti a globální význam, který dnes tento nadnárodní aktér, srovnatelný s jinými historickými evropskými soustátími, představuje. Za zcela samozřejmé se považuje, že Evropská unie naplňuje hodnoty, které se zdály před několika desítkami let nenávratně ztracené v zákopech první a druhé světové války. Evropská unie zůstává nejsilnějším garantem svobodného trhu a tržního hospodářství a nepochybně přispívá k odstraňování překážek, které brání volnému pohybu zboží, pracovních sil, kapitálu a služeb. Politika Evropské unie pomohla stabilizovat nejen demokratické uspořádání v západní Evropě, nýbrž také ve střední a jihovýchodní části kontinentu. V protikladu k první polovině dvacátého století žijí navzájem jednotlivé národní společnosti v této části světa téměř sedmdesát let v míru, relativní prosperitě a většinou také v poměrném blahobytu. Krize na západním Balkáně v devadesátých letech nevedla k celoevropskému konfliktu, jako tomu bylo v roce 1914.

Těmito a dalšími tématy týkajícími se působení Evropské unie na jednotlivé společenské oblasti v uplynulém půlstoletí se zabývá kolektivní monografie, která vznikla na základě značně heterogenních příspěvků přednesených na konferenci organizované v březnu 2007 Italským kulturním institutem a Svobodnou univerzitou v Berlíně při příležitosti padesátiletého výročí podepsání takzvaných Římských smluv. V úvodním textu známý německý historik Arnd Bauerkämper (Svobodná univerzita, Berlín) zdůrazňuje, že dějiny Evropské unie nelze vykládat prostě jako dějiny projektu, který se po desetiletích úspěchu vyčerpal a prochází krizí. Evropská unie dostala krize do vínku a v posledních padesáti letech prošla hned několika. Pozitivní posuny střídala stagnace, řada plánů hospodářské a politické integrace se v minulosti zhroutila, unii opakovaně odmítaly různé politické proudy a národní hnutí. Je třeba mít také na paměti, že Evropská unie není čistě ekonomickým projektem, který by pouze měl politické přesahy. Naopak má dalekosáhlé sociální a kulturní konsekvence, které nejsou na první pohled patrné i díky tomu, že se o nich příliš nediskutuje.

V návaznosti na výše diskutované otázky se jednotlivé kapitoly knihy věnují čtyřem problémovým okruhům s interdisciplinárními přesahy: 1) společenským důsledkům politické integrace, 2) vztahu mimoevropské a evropské migrace, 3) působení politické integrace na konzumní společnost, sociální politiku a stát blahobytu, 4) evropské politice a jejím kulturním reprezentacím. Bo Stråth (Helsinská univerzita) ve svém příspěvku označuje projekt evropské integrace jako „operaci“ vedoucí k záchraně národních států prostřednictvím koordinace jednotlivých národních ekonomik. Projekt evropské integrace navazuje na ideje osvícenství, zejména Adama Smitha a okruh morálních filozofů, kteří snili o globálním míru založeném na blahobytu národů. Bo Stråth formuluje tezi, že Maastrichtská smlouva z roku 1992 představovala spíše symbolický konec jedné epochy než začátek nové. Projekty evropské federalizace se společnou hospodářskou, měnovou a sociální politikou se objevily již v sedmdesátých letech, kdy vznikly dodnes existující konflikty, například mezi vizí federální Evropy a jejím institucionálním ukotvením, respektive mezi prohlubováním integrace a rozšiřováním Evropské unie. Již v sedmdesátých letech navrhoval Wernerův plán zřízení evropské měnové unie a koordinaci evropské hospodářské politiky, podobně jako Davignonův plán počítal také s vytvořením společné bezpečnostní politiky. Rozšíření Evropské unie umocnilo značnou divergenci mezi jednotlivými národními společnostmi, centrum politického rozhodování se přesunulo z Evropské komise do Evropské rady a prohloubení integrace je dnes spíše rétorickou figurou než prakticky proveditelnou politikou.

Naproti tomu Wolfram Kaiser (Univerzita Portsmouth) ukazuje, že označení ekonomické integrace za „negativní“ a sociální integrace za „pozitivní“ představuje jednu z mnoha interpretací integračního procesu. Z perspektivy dějin historiografie si položil otázku, proč jsou dějiny Evropské unie v rámci soudobých dějin na okraji badatelského zájmu a proč nejsou chápány jako proces evropského zespolečenštění. Evropská unie ovlivňuje stále více sociální podmínky svých občanů, ať už hospodářskou liberalizací nebo vytvářením institucionálního rámce pro hospodářskou soutěž. Prosazování nadnárodního právního rámce a politické integrace, jak je tomu

například ve společné zemědělské politice, patří v západní Evropě a po roce 1990 také ve východní Evropě k hnacím silám ekonomické konvergence a přináší i zásadní společenské dopady. Pokud se kritici evropské integrace obávají ztráty národní suverenity, tak podle autora přehlíží skutečnost, že „národní“ politici v zastupitelských institucích již dávno nejsou výhradními suverény, kteří by nezávisle rozhodovali o příslušných legislativních normách. Při schvalování zákonů mají daleko větší vliv neformální vztahy politických, ekonomických a společenských aktérů, stavějící národní parlamenty do druhořadého postavení. Zkoumání soudobých dějin evropské integrace by proto mělo kromě konvenčních dějin mezinárodních vztahů, politiky a diplomacie zahrnovat také interakce, kontakty a vztahy mezi jednotlivými národními společnostmi a kulturami v Evropě.

V druhé části publikace, věnované migraci, představují Leo Lucassen společně s Charlottou Laarmanovou (oba z Leidenské univerzity) výsledky empirického výzkumu k imigraci, smíšeným manželstvím a „měnící se tváří Evropy“. Kulturní vzdálenost mezi evropskou populací a potomky muslimských migrantů se podle nich i přes umírněnou formu evropského islámu za posledních sto let o mnoho zmenšila. Náboženské autority ztratily v manželských vztazích v sekularizovaných společnostech západní Evropy sice své dominantní postavení, přesto se ale Evropané a Evropanky zdráhají uzavírat sňatky s muslimskou partnerkou či partnerem. Situace muslimů a muslimek je o to obtížnější, že v jejich případě může náboženství překazít uzavření manželství s partnerkou nebo partnerem, kteří jsou bez vyznání nebo jiného vyznání. Především zahraniční dělníci v zemích Evropské unie dodržovali endogamní patrilineární posloupnost v kombinaci se silným vědomím etnické příslušnosti, což bránilo sňatkům i mezi muslimskými komunitami navzájem, například mezi Maročankami a Turky a podobně. V neposlední řadě se nabízí pro vysvětlení nízké míry sňatečnosti mezi muslimskými migranty a evropskou populací ještě jeden důvod. Maroťtí nebo turečtí migranti v Německu, Belgii a Nizozemí se většinou žení s partnerkami ze země původu svých rodičů také kvůli restriktivní imigrační politice, která pro manželství učinila jednu z mála výjimek. Manželky a jejich nejbližší příbuzní tak mají snazší cestu k imigraci do západní Evropy.

Zatímco Lucassen s Laarmanovou se nevyjadřují k tématu Evropské unie a evropské integrace, příspěvek Georga Kreise (Basilejská univerzita) se nezabývá tématem migrace, ale snaží se ukázat, jak založení Evropského společenství souviselo s dekolonizačními procesy na africkém kontinentě a jakým způsobem rozvojová spolupráce deklarovaná v Římských smlouvách reprodukovala koloniální postoje evropských metropolí, jimiž je dodnes evropská politika zatížena. Spolupráce se zeměmi „třetího světa“ stála dlouhou dobu na okraji veřejného zájmu a jednalo se spíše o projekt prosazovaný společenskou a kulturní elitou. Je více než symptomatické, že během několika desetiletí se politické priority příliš nezměnily a globální problémy jsou v Evropě mimo rozlišovací schopnosti většiny národních politiků. Římské smlouvy stály na začátku proměny „koloniální péče“ evropských institucí ve spolupráci s „rozvojovými“ zeměmi. Soudobé dějiny často opomíjejí vliv dekolonizačních procesů na evropskou integraci, nebo je přinejlepším pojednávají nezávisle na vzniku Evropského hospodářského společenství, uzavírá Georg Kreis.

Třetí část sborníku, věnovanou dějinám konzumu a sociální politiky, otevírá příspěvek Detlefa Siegfrieda (Kodaňská univerzita). Autor chápe spotřebitele nejen jako pasivní objekt klamavé reklamy a oběť nadnárodních obchodních řetězců, nýbrž také jako aktivního občana, který s podporou Evropské unie prosazuje své nároky na zdravotně nezávadné a kvalitní zboží nabízené na trhu. Ochrana spotřebitele na evropské úrovni reagovala na bouřlivý vývoj občanských iniciativ, spotřebitelských družstev, svazů žen v domácnosti a zákaznických jednot v různých národních státech. Nejednalo se však o jednosměrnou institucionalizaci „shora“ nebo „zdola“, nýbrž o nesmírně komplexní proces, ve kterém se v různých chvílích různým způsobem protínaly rozmanité zájmy národních států, firem a podniků, Evropského hospodářského společenství nebo svazů spotřebitelů. Nakonec se téma ochrany spotřebitelů stalo jedním ze zdrojů legitimacy Evropské unie, který evropské instituce přibližuje řadovým občanům. Tváří v tvář postupující globalizaci se stává čím dál více zřejmým, že většina národních a regionálních variant řešení ochrany spotřebitelů má pouze omezenou a krátkodobou platnost, kterou nemohou národní vlády ani regionální zastupitelstva garantovat, protože samy nejsou nezávislé na globálních turbulencích.

V příspěvku o problému divergence evropských sociálních systémů položil Béla Tomka (Univerzita Szeged) důraz na středoevropský kontext. Konstatuje, že na evropské úrovni nebylo kodifikováno žádné sociální právo, na jehož základě by mohli občané obdržet sociální podporu od Evropské unie. V unijním rozpočtu neexistuje žádné sociální zdanění ani žádné příspěvky sociálního pojištění, z nichž by mohly být financovány sociální systémy. Brusel dokonce nedisponuje žádnou byrokracií srovnatelnou s úřednickým aparátem obhospodařujícím národní „státy blahobytu“. Evropská unie nemá žádné legislativní prostředky, jimiž by mohla bez aktivního podílu členských zemí implementovat sociální politiku. Takzvaná Kodaňská kritéria, která musely během přístupového procesu splnit kandidátské země, neobsahovala závazky v sociální oblasti. Zjevný rozpor mezi formální podporou evropského sociálního modelu jednotlivými členskými zeměmi a pasivitou Evropské unie v oblasti sociální politiky během přístupových rozhovorů posílil divergenci mezi západoevropskými a východoevropskými systémy sociálního zabezpečení.

Bernd Schulte (Ústav Maxe Plancka pro mezinárodní sociální právo v Mnichově) ve svém textu podobně jako řada předcházejících autorů spatřuje základní rozpor mezi hospodářskou a politickou integrací na jedné straně a nejednotnou sociální politikou na evropské úrovni na druhé straně. Katalyzátorem evropské sociální politiky bylo zejména (sociální) právo. V tomto smyslu je Evropská unie především právním společenstvím, neboť na právních závazcích spočívaly zakládající dohody a přístupové smlouvy. Přesto zůstává sociální právo přívěskem sladování hospodářských politik, sloužícím v první řadě k tomu, aby byly odstraněny překážky na evropském trhu práce. Na diskuse kolem politiky sociální konvergence navazují nesmělá doporučení k rozvoji evropského systému sociálního zabezpečení. Vyústění těchto diskusí v konkrétních zásadách evropského sociálního práva bylo možné sledovat v neschválené Ústavní smlouvě o Evropě a v Lisabonské smlouvě, která však neobsahovala původně inkorporovanou Chartu základních práv Evropské

unie. Zůstává proto otevřenou otázkou, zda vůbec dojde v oblasti sociální politiky k předávání národních pravomocí na evropskou úroveň.

Poslední, čtvrtá část publikace tematizuje problém evropeizace a jejích kulturních reprezentací. Ve svém příspěvku se Rolf Petri (Benátská univerzita) snaží prokázat, že nejen mnohačetné efekty globalizace, nýbrž také evropská integrace přispívá k oživení regionů a regionálního vědomí. V zemích typu Irska, Portugalska, České republiky nebo Řecka se může zdát, jak velký vliv má politika Evropské unie na rozvoj regionalismu a vytváření často historicky, ekonomicky i sociálně nesoudržných regionů. Nabízí se však otázka, jakým způsobem souvisí oživení regionálních identit po roce 1989 s diskurzy národa, regionu a Evropy, které se objevují nejméně od Francouzské revoluce. Evropská unie garantuje rozvoj malých národů i ochranu etnických menšin, takže strach z regionalismu postrádá své opodstatnění. Současný rozmach regionálních hnutí neznamena „zradu“ národních zájmů nebo oslabení národního státu, ani automaticky nevede k prohloubení evropské integrace. Naopak regiony, národy i Evropa představují dlouhodobě tři navzájem související roviny skupinové identifikace, které se různým způsobem prolínají a poskytují zdroj politické legitimacy.

V posledním příspěvku se Anne-Marie Autissierová (Univerzita Paříž VIII) snaží postihnout protiklad mezi neexistujícími kulturními reprezentacemi Evropské unie a reprezentacemi jednotlivých evropských společností. Od konce druhé světové války se pokusila Rada Evropy a později také Evropské hospodářské společenství určit kulturní dědictví, které přispívá k vzájemnému porozumění mezi Evropany a posiluje evropské občanství. Nicméně tento dobře míněný krok přinesl paradoxní situaci, ve které byla mezi přední evropské památky zařazena díla oslavující monarchické krále a prince nebo podporující bojovný katolicismus a radikální ortodoxii. Pád železné opony dále zproblematizoval již tak dost neujasněnou koncepci. V integrujícím se společenství je obtížné sdílet oficiálně závazné reprezentace, s nimiž by se ztotožnila většina členů. Spíše než aby hledali společné kulturní identity, musí se občané Evropské unie čím dál více vyrovnávat s rozmanitostí kulturních kořenů, pluralitou duchovních tradic a růzností náboženských postojů. Evropané ztrácejí své staré kulturní jistoty a jsou nuceni osvojit si nové: mýty o národní výlučnosti jsou konfrontovány s představami o lokální i globální nadvládě a etablované arény politické veřejnosti ustupují novým kanálům veřejné komunikace, které budou více než v minulosti zahrnovat zástupce občanských hnutí a iniciativ, imigrantských pospolitostí i populistické vůdce.

Jak je patrné z jednotlivých, výše komentovaných příspěvků, nejedná se o koncepčně ucelenou monografii, nýbrž o značně různorodý soubor příspěvků s velmi odlišnými přístupy a pojetími k dějinám evropské integrace, která byla často synonymem pro Evropskou unii nebo pro obecné označení Evropy. Dějiny společnosti a procesy zespolštění netvoří v řadě těchto statí centrum výzkumu ani jádro argumentace. Pro širší zahrnutých témat, množství kladených otázek a rozmanité způsoby interpretace může však recenzovaná publikace sloužit jako velmi dobrý úvod do evropských studií. Pokud by měla být v předložených textech nalezena nějaká sjednocující linie, trochu paradoxně bude nejspíš spočívat v triviálním

zjištění, že o významu evropské integrace dnes neexistuje žádný konsenzus. Na jedné straně jsou dějiny evropské integrace vyprávěny jako anachronický projekt plánování a utopických vizí. Na druhé straně historická perspektiva relativizuje současnou krizi evropské integrace, protože se nejedná o žádný nový fenomén. Pokud evropskou integrací rozumíme projekt proevropských elit, mělo by být řečeno, kdo mezi tyto elity konkrétně patří a jaké jsou jejich hodnoty a myšlenkový svět, na jejichž základě tento projekt zdůvodňují. Nakonec evropská integrace je považována za nezpochybnitelný fakt, přestože její síla může být v mnoha oblastech pouze symbolická.

Anotace

HERMANN, Tomáš – OLŠÁKOVÁ, Doubravka (ed.): *Plánování socialistické vědy: Dokumenty z roku 1960 ke stavu a rozvoji přírodních a technických věd v Československu*. (Práce z dějin vědy, sv. 30.) Červený Kostelec, Pavel Mervart 2013, 235 s, ISBN 978-80-7465-040-6.

Plánování bývalo v komunistickém Československu spojováno především s ekonomickými otázkami. Nicméně neméně důležitou (a z historického hlediska zajímavou) roli sehrálo rovněž ve vědě. A právě této problematice je věnována publikace *Plánování socialistické vědy*, kterou editovali historici vědy Tomáš Hermann a Doubravka Olšáková. Jak napovídá podtitul, kniha obsahuje přepis několika archivních dokumentů z roku 1960 o přírodních a technických vědách. Konkrétně se jedná o čtyři plánovací studie k rozvoji biologických, chemických, technických a matematicko-fyzikálních věd, které byly v březnu 1960 vypracovány pro ideologické oddělení Ústředního výboru KSČ. Dokumenty, původně neveřejný materiál, nejen hodnotily dosavadní vývoj i aktuální stav výše zmíněných oborů, ale přinášely rovněž perspektivy jejich rozvoje.

Samotné dokumenty nejsou sice nijak komentované, uvádí je však poměrně rozsáhlá historická studie, jejímiž spoluautory jsou vedle editorů také Helena Durnová, Miloš Hořejš a Alena Mišková. Úvodní text nejprve popisuje vývoj řízení a plánování vědy v Československu od konce druhé světové války až do šedesátých let, přibližuje tedy kontext vzniku publikovaných archivních dokumentů. Zaměřuje se nejen na otázku centralizace a zavádění plánování do výzkumu, ale věnuje pozornost také ideologizaci vědy či hospodářským změnám v dobovém politickomocenském kontextu. Ve druhé části studie autoři analyzují editované dokumenty, přičemž důraz kladou zejména na mechanismy sestavování plánů a na stav uvedených disciplín na přelomu padesátých a šedesátých let. Neopomínají ale zmínit ani dobové kritiky a vývoj analyzovaných oborů po roce 1960, což umožňuje retrospektivně konfrontovat představy plánovačů (tedy budoucnost z pohledu roku 1960) s realitou (pro nás již historií). Autoři tak s využitím znalostí dobového historického kontextu i dějin jednotlivých disciplín čtenáři naznačují, co všechno je možné z archivních materiálů vyčíst.

Dokumenty totiž vypovídají nejen o svém hlavním tématu, tedy o stavu i dobových představách o budoucím vývoji biologických, chemických, technických a matematicko-fyzikálních věd, ale promítají se do nich také mechanismy vytváření těchto plánů, ideologické vlivy (včetně sovětských), vědní politika, hospodářské potřeby i další prvky celkového dobového kontextu, který je tématem úvodní kolektivní studie. Protíná se tak zde několik rovin: dějiny vědních oborů (konkrétně pak biologických, chemických, technických a matematicko-fyzikálních věd), dějiny vědeckých institucí (zejména Československé akademie věd) včetně „dějin plánování“ a počátků prognostiky, vnitřní i vnější ideologicko-politický a hospodářský rozvoj Československa (napodobování sovětských vzorů, destalinizace po roce 1956 či role mezinárodních organizací v řízení a plánování výzkumu – zde důležitou roli sehrála například Rada vzájemné hospodářské pomoci) a v neposlední řadě také rovina osobní, která se projevuje například v otázce autorství dokumentů (autoři studie přinášejí seznam pravděpodobných tvůrců dokumentů, od vědců až po stranické funkcionáře a ideology, a zamýšlejí se také nad tím, které osobnosti pravděpodobně nejvíce ovlivnily finální podobu jednotlivých textů).

Přestože se tedy na první pohled může edice dokumentů jevit jako úzce zaměřený materiál sloužící spíše pro „fajnšmekry“ dějin přírodních a technických věd tohoto období, historická studie i samotné vyznění dokumentů napovídají o tom, že mohou být přínosné i pro mnohem širší okruh čtenářů.

Michaela Kůželová

MARGOLIOVÁ-KOVÁLYOVÁ, Heda: *Na vlastní kůži*. Edice Paměť, sv. 45. Praha, Academia 2012, 189 s., ISBN 978-80-200-2038-3.

Heda Margoliová-Kovályová je dnes pro většinu české populace téměř neznámou ženou. To, že upadla do zapomnění, je součástí jejího pohnutého životního osudu: jako manželka „třídního nepřítele“, náměstka ministra zahraničního obchodu Rudolfa Margolia, který byl odsouzen k trestu smrti v politickém procesu s Rudolfem Slánským a „společníky“ v listopadu 1952, měla být navždy vymazána z paměti československé společnosti. Přestože komunistický režim přežila o dvě desetiletí, tato kletba jako by ji provázela i nadále. Když tato neobyčejná žena v prosinci 2010 zemřela, ve světových i domácích médiích se o ní objevily jen letmé zmínky. Kdyby už pro nic jiného, zaslouží si účastnou pozornost díky silnému osobnímu svědectví, v němž zaznamenala pouť levicové intelektuálky 20. stoletím od ideálů o spravedlivém světě po tragickou deziluzi z jejich perverze ve stalinském komunismu a hledání nové naděje – a zároveň pouť příslušnice „méněcenné rasy“ peklem koncentračních táborů. Její memoárová kniha *Na vlastní kůži* vyšla poprvé v torontském exilovém nakladatelství Sixty-Eight Publishers v roce 1973, aby poté našla své čtenáře také v dalších světových jazycích. Domácího vydání se dočkala na počátku 90. let (v Československém spisovatelství) a nyní nakladatelství Academia připravilo reedici jejího vydání z roku 2003 v zavedené knižnici Paměť. Kniha se již od svého prvního anglického vydání setkala s nevšedním ohlasem. Není se co divit, protože autorka svůj příběh vypráví s velkou otevřeností a pokorou, s ponorem do iluzí, pochybností a mučivých zápasů vlastního nitra, s pochopením pro osudy blízkých osob a zároveň s vnímavostí pro širší sou-

vislosti. Navíc nutí čtenáře přemýšlet nad mnoha otázkami, které se na jednotlivých stránkách s nutkavou palčivostí vynořují.

Autorka se narodila v roce 1919 jako Heda Blochová do pražské židovské buržoazní rodiny. Šťastné období však trvalo jen dvacet let a skončilo vyhlášením Protektorátu Čechy a Morava, na jehož počátku se provdala za svou lásku Rudolfa Margolia. V roce 1941 se ocitla se svými nejbližšími v lodžském ghettu, odkud putovala o tři roky později do Osvětimi. Narodil od obou rodičů zde unikla smrti a na konci války se jí podařilo uprchnout i z pochodu smrti, jehož cílem byl vyhlazovací tábor v Bergen-Belsenu. Shodou příznivých okolností se dostala do Prahy, kde ji také zastihl konec války. Po osvobození pracovala jako grafička pro několik nakladatelství a opět se zdálo, že jí kyne šťastná budoucnost, zvláště když přivedla na svět potomka, kterého si oba rodiče doslova vysnili.

Příklon velké části československé společnosti v poválečné republice k levicovým myšlenkám sdíleli i manželé Margolioví, kteří na konci roku 1945 vstoupili do komunistické strany, ač nebyli jejími nadšenými přívrženci. Členství v KSČ vyneslo Rudolfa Margolia po únorovém převratu do vysokých státních funkcí, když se stal nejdříve vedoucím kabinetu ministra zahraničního obchodu a poté jeho náměstkem. Úspěšná kariéra a rodinné štěstí však neměly dlouhého trvání. V lednu 1952 byl Margolius zatčen, v nezákonném politickém procesu s „vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským“ (jak zněl jeho tehdejší oficiální název) odsouzen k smrti a v prosinci 1952 popraven. Heda Margoliová poté prožila, co znamená být ženou „vyvrhele z lidské společnosti“. Když pronásledování ze strany vládnoucího režimu pominulo, podruhé se vdala. Jejím životním partnerem se v roce 1955 stal pře-

kladatel Pavel Kovály, od něž se inspirovala ve své vlastní úspěšné překladatelské dráze na poli anglické a americké literatury. Nesouhlas se srpnovou okupací Československa v roce 1968 ji však donutil k emigraci; nejdříve odešla do Velké Británie, aby se posléze usadila ve Spojených státech, kde pracovala jako knihovnice Právnické fakulty Harvardovy univerzity. Politické změny v Československu na konci roku 1989 přijala s nadšením, sama se však zpět do vlasti vrátila až v roce 1996.

Přestože Heda Margoliová-Kovalyová ve svých pamětech líčí jen necelých třicet let od své deportace do lodžského ghetta do opuštění Československa, jsou v nich nahuštěny nejdramatičtější události jejího života, plné zvratů a střídání chvil štěstí s beznadějí a pádem až na samotné dno lidské společnosti. Nacistickým režimem byla předurčena k likvidaci, ten komunistický ji pak připravil o manžela. Sama píše, že neměla zpočátku žádnou představu o tom, jakým silám bude muset čelit a jak se jim bránit. „Románový“, avšak až příliš skutečný příběh vlastního života vypráví s intenzivním zaujetím a působivým stylem, avšak beze stopy touhy po senzaci. Není to také text, který by chtěl prosazovat vlastní zjevenou pravdu, přesvědčit, že všechno, co v životě dělala, bylo správné. Stejně tak autorka přistupuje i k osudu svého prvního muže Rudolfa Margolia. Neobhájuje přímo jeho skutky, jen se snaží osvětlit jejich motivaci, a vedle ušlechtilých vlastností ukazuje také jeho lidské slabosti. Hlavní význam knihy vzpomínek Hedy Margoliové spatřuji v působivém zprostředkování osobního prožívání a chápání dějinných událostí, které na ni doléhaly, a v hluboce lidském rozměru jejího psaní. Je to výpověď ženy, která opravdu na vlastní kůži zažila všechny zvraty moderních československých dějin, a tato zkušenost ji dovedla k tomu, aby

se svými prožitky a poznáním se podělila i s těmi, kteří takové „štěstí“ neměli.

Radek Slabotínský

THOMAS, Gordon: *Papežovi Židé: Tajný plán Vatikánu na záchranu Židů před nacisty*. Z angličtiny přeložila Lenka Adamíková. Praha, Knižní klub 2013, 304 s. + 8 s. přílohy, ISBN 978-80-242-4062-6.

Kniha britského novináře Gordona Thomase se věnuje postoji papeže Pia XII. a Svatého stolce k římským Židům za druhé světové války. Představuje další apologetickou studii, jež se snaží polemizovat se široce rozšířeným a sdíleným názorem veřejnosti, že papež Pius XII. (svůj úřad vykonával v letech 1939–1958) ke zločinům fašismu a nacismu mlčel, ba je toleroval, či dokonce s Hitlerovým režimem otevřeně sympatizoval. Takovéto zdůvodnění autorovy práce však ob stojí právě jen v očích nepoučené veřejnosti. Domnívám se, že ve vědecké obci dnes neexistuje nikdo – snad s výjimkou britského historika Johna Cornwella – kdo by vydával seriózní studie o papežově mlčení a spolupráci s hitlerovským Němcem v době druhé světové války. Publikace je především opakovanou polemikou s divadelní hrou Rolfa Hochhutha *Náměstek* z roku 1963.

Autor v knize detailně představuje Pia XII. jako osobního přítele mnoha Židů v Římě, jenž k jejich komunitě choval upřímný obdiv. Dokládá, že vatikánské církevní kruhy mnohým italským Židům přímo či nepřímo pomohly na cestě z Itálie do Spojených států amerických či Palestiny, jiným zprostředkovaly falešné dokumenty, jež jim zajistily křesťanskou ochranu, a další ukrývaly v římských kostelech či klášterech. Podává sice přesvědčivé důkazy o papežově tajném

úsilí zachránit římské Židy, avšak mnozí významní církevní historici tak učinili dávno před ním, jako například Andrea Riccardi, Pierre Blet, Andrea Tornielli, Margherita Marchionneová či Philippe Chenaux. Navíc jeho líčení života římských Židů není dobře zasazeno do kontextu doby ani dostatečně propojeno s příběhem ostatních Židů v Itálii za druhé světové války. Vyzvednout si naopak zaslouží informace o některých osobnostech či událostech v Itálii té doby, například o Aloisi Hudalovi (1885–1963), Herbertu Kapplerovi (1907–1978), Theodoru Danneckerovi (1913–1945), o masakru v Ardeatinských jeskyních v březnu 1944, bombardování Vatikánu v listopadu 1943 a březnu 1944 či o poválečných osudech hlavních „hrdinů“ knihy.

Gordon Thomas je sice v hrubých rysech historicky přesvědčivý a většinou i logický, nezapře ale zájem novináře o svět tajných zpravodajských služeb. Jeho práce je v podstatě kompilací děl zejména anglických historiků, jež má běžného čtenáře svou formální podobou přesvědčit o autorově erudici. Publikace je sice opatřena přehledem výběrové literatury a podrobným jmenným, věcným a osobním rejstříkem, faktická absence poznámkového aparátu však znemožňuje sledovat autorovy myšlenkové pochody a rozumět jeho argumentaci. Tím přichází vniveč také jeho ambice sepsat vědeckou práci; namísto ní předkládá spíš napínavý detektivní příběh, přelidněný postavami a zahlcený přímými řečmi, plný senzačních odhalení, skandálních spiknutí či nečekaných náhod, nikoli nepodobný románům Dana Browna. Ostatně sám má k tomuto žánru velmi blízko: ve skutečnosti jsou *Papežovi Židé* završením jeho dřívější trilogie *Papež* (1983), *Rok Armagedonu* (1984) a *Celibát* (1986). Nelze jim upřít čtivost, ale ani zapřít jejich bulvární styl.

Z četných faktografických pochybení (a také překladatelských lapsů) zde uvedu jen skromný výběr. Tak například španělský generál Francisco Franco sotva mohl být přítomen na pohřbu Pia XI. v únoru 1939 (s. 36), když v těch dnech sváděl poslední boje o Madrid. Italský král se jmenoval Viktor Emanuel III., nikoliv Emanuel III. (s. 36). V souvislosti se středověkými odsudky židů hovoříme spíše o tradičním antijudaismu či nepřátelství k židům, nikoliv o antisemitismu (s. 42). Hitlerjugend je v němčině i v českém překladu jedno slovo (s. 96), termín *Kristallnacht* překládáme jako „Křišťálová noc“, nikoliv jako „Noc rozbitého skla“ (s. 33). Jediným apoštolským nunciem v Berlíně za druhé světové války byl Cesare Orsenigo, nelze proto hovořit o zprávách tamních nunciů (s. 125). Není pravda, že vatikánské archivy uchovávají materiály pro dva tisíce let církevních dějin (s. 145), neboť nejstarším dokumentem jsou zde listiny z 8. století. Thomas uvádí, že papež Pius XII. pro případ obsazení Vatikánu a jeho internace německou armádou odmítal demisi (s. 226). Podle soudobých církevních historiků a deníku sestry Pascaliny Lehnertové však víme, že papež, který byl o hrozícím nebezpečí detailně informován, naopak připravil písemný abdikační list a pověřil sestru Pascalinu, aby jej v případě jeho zajetí zveřejnila – nacisté by tak nedisponovali papežem Piem XII., ale pouze kardinálem Eugeniem Pacellim.

Marek Šmíd

VLČEK, Vojtěch: *Totalitám navzdory*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2011, 516 s, ISBN 978-80-7195-336-4.

Brzy bude nenávratně pryč doba, kdy budou mezi námi ještě žít osobnosti, které se

díky své výchově k vlastenectví a demokratickým ideálům, přesvědčení a víře ve svobodného a nezotročeného člověka rozhodly riskovat svůj život a postavit se na aktivní odpor dvěma novodobým totalitám – nacistické a komunistické. Proto je velmi potěšující, že historik Vojtěch Vlček se snaží zabránit tomu, aby jejich životní poselství upadlo v zapomnění, prostřednictvím rozhovorů nechává zaznít jejich hlas a tak pomáhá splatit dluh, který vůči nim má naše společnost. Autor tak postupně zpovídal deset pamětníků, kteří se rozhodli zcela nepateticky vyložit na stránkách knihy, co je motivovalo a proč se rozhodli riskovat životy ve střetnutí s režimy, o jejichž vládnutí si nedělali žádné iluze. Vlčkovým cílem tedy nebyl popis vojenských a odbojových akcí, na kterých se dotazovaní podíleli. Spíše se snažil na jejich životních příbězích ukázat „krutost a zjevnou podobnost obou totalit – komunistické i nacistické“ (s. 12). Z toho důvodu pro své příběhy zcela subjektivně, zároveň však s jasným záměrem, vybral osobnosti, které byly postiženy oběma totalitními režimy. Čtenář tak zde najde osoby veřejně známé (Antonín Husník nebo František Zahradka) vedle hrdinů, na které se tak trochu zapomnělo (Josef Brzek či Otakar Raulím). Nejde sice o reprezentativní vzorek odbojářů, přesto si trůfám tvrdit, že Vlček svou knihou přinesl cenná svědectví lidí z odcházející poslední generace bývalých politických vězňů; osm se jich zapojilo do protikomunistického odboje, sedm předtím bojovalo se zbraní v ruce proti režimu nacistickému.

Aby se autor dopátral, co vedlo tyto osobnosti k rozhodnutí postavit se na odpor proti totalitním režimům, snažil se všem dotazovaným pokládat podobné otázky, na něž oslovení odpovídali zcela spontánně. V jejich odpovědích je však cítit pokora a smíření; silná jsou jejich slova na místech, kde

hovoří o utrpení a smrti, popravách svých kamarádů, přátel a blízkých. Z celé knihy na čtenáře dýchá, že se autorovi podařilo získat si důvěru oslovených a tak zcela bez příkras nahlédnout do jejich vnitřního světa, bez nějž by tyto lidské osudy zůstaly neúplné. Mnohé odpovědi jsou tak překvapivě velmi otevřené, i když se otázky týkaly citlivých či vyloženě osobních témat, jako je víra v Boha či partnerské vztahy. V knize sice přímo nepromlouvají žádné ženy, leckdy však ožívají v citově zabarvených vzpomínkách pamětníků, pro něž mnoho znamenaly.

Vojtěch Vlček připravoval svou knihu téměř pět let. Během této doby kromě samotných rozhovorů shromažďoval a studoval dochovaný archivní materiál k jednotlivým pamětníkům, který poté konfrontoval s vlastními rozhovory. Některé z těchto dokumentů jsou stejně jako dobové i současné fotografie přímo v knize přetištěny, což přispívá k její poutavosti a obohacuje vlastní pamětnické sdělení o nový rozměr. Autor si však uvědomoval jistá úskalí uvedené

metodiky, když se v úvodu otevřeně přiznává k „nedokonalosti svého historického pohledu a rizikům tzv. oral history, neboť ne všechny skutečnosti sdělované pamětníky je možné v archivech ověřit a dohledat a zub času i zapomínání jsou neúprosné“ (s. 12). Přesto je tento Vlčkův přístup, tedy vedení rozhovorů za pomoci předcházejícího zevrubného archivního výzkumu, zcela namístě a zaslouží si uznání. Moje jediná výtká na adresu uvedené publikace se týká absence seznamu zkratk, použitých archivních pramenů a literatury stejně jako chybějícího jmenného rejstříku.

Vojtěch Vlček odvedl ve své knize kus poctivé práce, a to díky pečlivě heuristické přípravě i dobře a s rozvahou položeným otázkám. Na několika stech stranách se mu podařilo zachytit (v některých případech poprvé a také naposledy) silná svědectví lidí, která na jedné straně dokládají utrpení a zmařené životy, na straně druhé naději v lepší budoucnost a víru v to lepší v nás.

Radek Slabotínský